

πόλη-ύπαιθρος-κατοίκηση

ο χώρος στην κλασική μαρξιστική θεώρηση

Καραμέτου Ευαγγελία- Τσικούρα Παναγιώτα

Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης
Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών
Ακαδημαϊκό έτος 2014-2015

Ερευνητική εργασία:

πόλη, ύπαιθρος, κατοίκηση ο χώρος στην κλασική μαρξιστική θεώρηση

Επιμέλεια:

**Καραμέτου Ευαγγελία-
Τσικούρα Παναγιώτα**

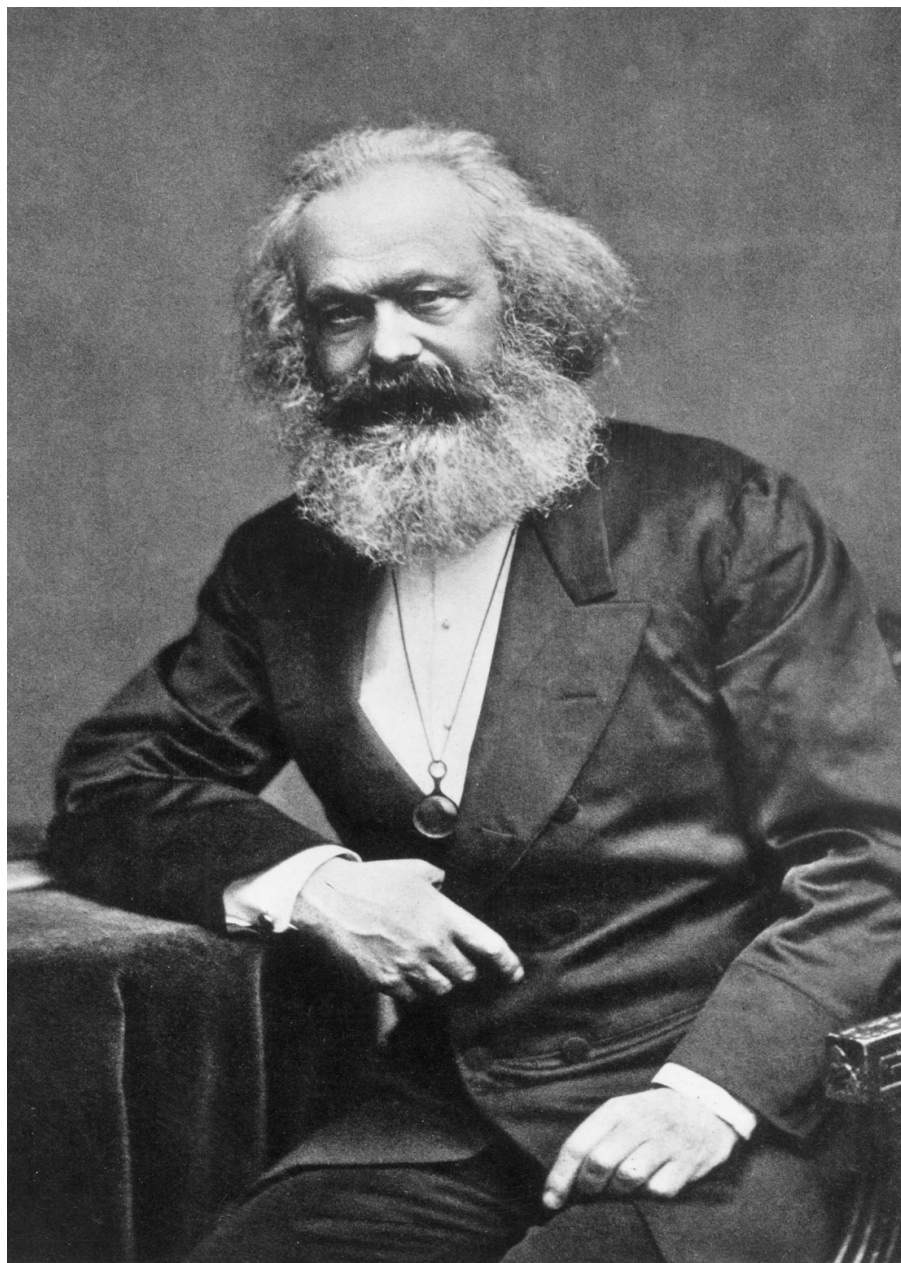
Επιβλέποντες καθηγητές:

**Γ. Πατρίκιος (υπεύθυνος)
Π. Κόκκορης
Γ. Παπαγιαννόπουλος**

εξώφυλλο:

Αυτή η φωτογραφία του 1860 δείχνει μια έκταση λίγο πιο πέρα από τη σημερινή Boulevard de Belville στο Παρίσι. Στον απόηχο των παρεμβάσεων του Haussmann, η ανατολική πλευρά του Παρισιού, με τις φτωχογειτονιές και τις παραγκουπόλεις της, υποδεχόταν ένα μέρος του πληθυσμού των κεντρικών περιοχών που υποχρεωνόταν να αλλάξει τόπο κατοικίας, όσο αυτός ο πληθυσμός δεν μπορούσε να παρακολουθήσει τις νέες, υψηλότερες τιμές στην προσφερόμενη για ενοικίαση κατοικία.

Εισαγωγή.....σελ.	5
Κεφάλαιο 1: Πόλη- Υπαιθρος	
1.1.Η πόλη και η υπαιθρος από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό- η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου.....σελ.	13
1.2.Η αντίθεση πόλης- υπαίθρου στο καπιταλιστικό σύστημα.....σελ.	29
1.3.Ο Β.Ι. Λένιν για την αντίθεση πόλης- υπαίθρου και το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό του χωριού...σελ.	37
1.4.Από την υπαγωγή της υπαίθρου στην πόλη, στην υπαγωγή του κόσμου στις μητροπόλεις.....σελ.	49
Κεφάλαιο 2: Βιομηχανική Πόλη και Κατοίκηση	
2.1.Ο Ενγκελς για τη βιομηχανική πόλη.....σελ.	67
2.2.Ο Ενγκελς για τους «ουτοπιστές» σοσιαλιστές- τα πειραματικά οικιστικά μοντέλα.....σελ.	81
2.3.Η ατομική ιδιοκτησία του εδάφους και η γαιοπρόσοδος.....σελ.	89
2.4.Το ζήτημα της πόλης και της κατοικίας. Η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού.....σελ.	99
Συμπεράσματα.....σελ.	121
Περίληψη.....σελ.	127
Βιβλιογραφία.....σελ.	130

Καρλ Μαρξ, 1818-1883

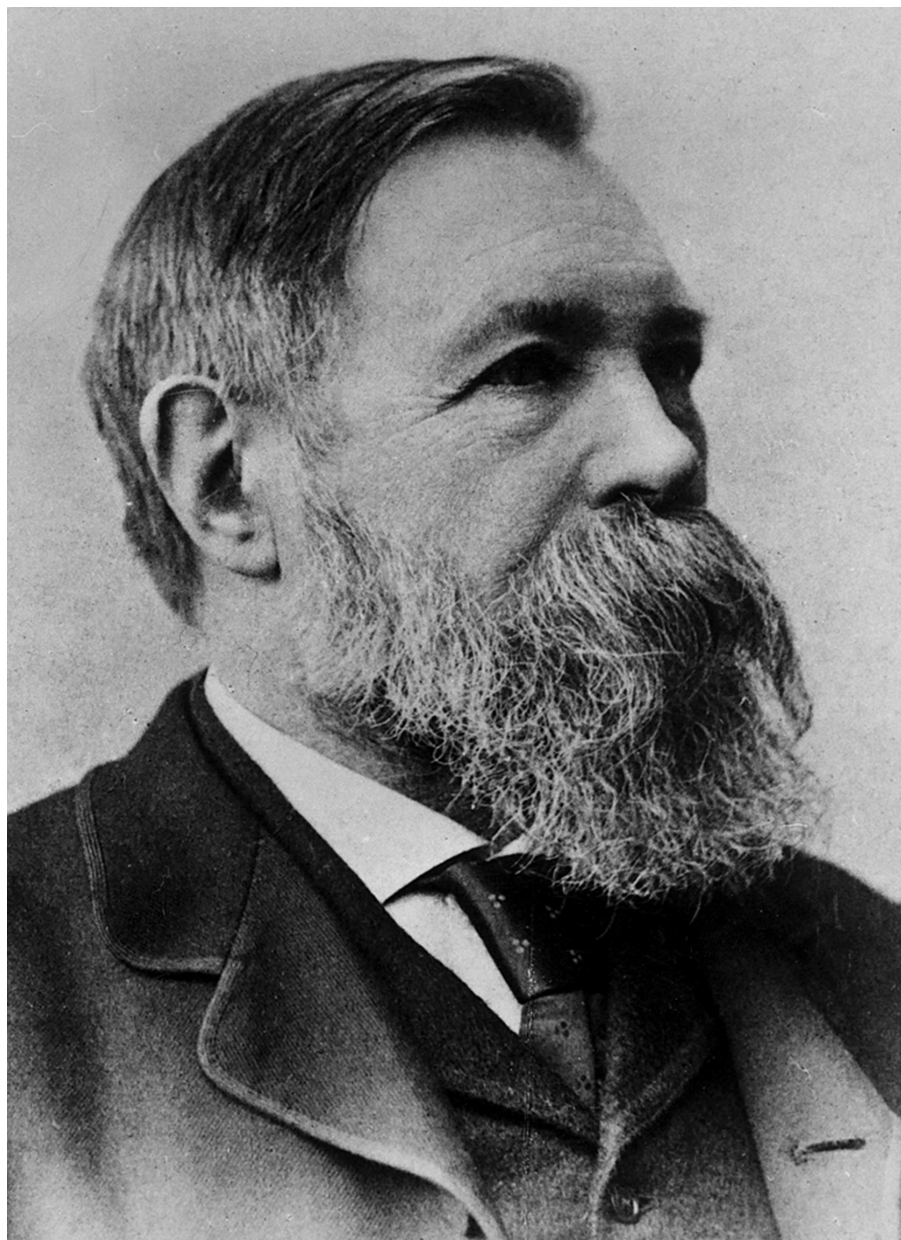
Στην εργασία αυτή επιχειρείται να διερευνηθούν τα ζητήματα πόλης, υπαίθρου και κατοίκησης μέσα από το έργο των κλασικών του μαρξισμού, των: Καρλ Μαρξ (1818- 1883), Φρίντριχ Ένγκελς (1820- 1895) και Βλαντιμίρ Ι. Λένιν (1870-1924). Το μαρξιστικό έργο, όμως, δεν μπορεί να διαβαστεί μονοθεματικά και αποσπασματικά. Γι' αυτό θα επιδιώξουμε να μελετήσουμε τα χωρικά ζητήματα σε συνάρτηση με την ολοκληρωμένη μαρξιστική κοινωνικοοικονομική ανάλυση της κοινωνίας. Επομένως, είναι αναγκαίο, πριν εξειδικεύσουμε στα χωρικά ζητήματα, να κατανοήσουμε τις βασικές αρχές της μαρξιστικής φιλοσοφίας και να αντιληφθούμε ποιο είναι το καινοτόμο στοιχείο που εισάγουν στη σκέψη.

Με τον όρο μαρξισμό εννοούμε το σύστημα των αντιλήψεων και της φιλοσοφίας του Μαρξ. Σύμφωνα με το Λένιν: *«ο Μαρξ είναι εκείνος που συνέχισε και ολοκλήρωσε με μεγαλοφυΐα τα τρία βασικά ιδεολογικά ρεύματα του 19ου αιώνα[...]: την κλασική γερμανική φιλοσοφία, την κλασική αγγλική πολιτική οικονομία και το γαλλικό σοσιαλισμό σε συνδυασμό με τις γαλλικές επαναστατικές διδασκαλίες γενικότερα»*¹. Ωστόσο, ο Λένιν τόνιζε παράλληλα τη συμβολή του Φρ. Ένγκελς και θεωρούσε ότι ο μαρξισμός δεν μπορεί να κατανοηθεί και να εκτεθεί ολοκληρωτικά χωρίς να υπολογίζεται το έργο του.

Η φιλοσοφία του μαρξισμού είναι ο διαλεκτικός υλισμός. Ο διαλεκτικός υλισμός προέκυψε από τον εμπλουτισμό της υλιστικής φιλοσοφίας του Λουδοβίκου Φότερμπαχ με τη μέθοδο της διαλεκτικής του Χέγκελ. Πάνω στο ζήτημα της υλιστικής αντίληψης της ιστορίας, ο Ένγκελς γράφει: *«Το μεγάλο βασικό ζήτημα κάθε φιλοσοφίας είναι [...] το ζήτημα της σχέσης της νόησης με το Είναι, του πνεύματος με τη φύση [...] τι είναι το πρωταρχικό: το πνεύμα ή η φύση [...] Εκείνοι που ισχυρίζονταν ότι το πνεύμα υπήρχε πριν από τη φύση, που παραδέχονταν έτσι σε τελική ανάλυση τη δημιουργία του κόσμου με μια οποιαδήποτε μορφή*

---

1. Β.Ι. Λένιν: Για το Μαρξ και το μαρξισμό, εκδ. Σύγχρονη Εποχή-2011, σελ. 31

Φριντριχ Ένγκελς 1820-1895

[...] αποτέλεσαν το στρατόπεδο του ιδεαλισμού. Οι άλλοι που θεωρούσαν τη φύση σαν το πρωταρχικό, ανήκουν στις διάφορες σχολές του υλισμού»².

Ενώ για τη διαλεκτική ο Ένγκελς αναφέρει: «[...] τον κόσμο δεν πρέπει να τον αντιλαμβανόμαστε σαν σύμπλεγμα από έτοιμα πράγματα, αλλά σαν σύμπλεγμα από προτσές³, όπου τα πράγματα, τα φαινομενικά σταθερά, καθώς και οι ιδεατές απεικονίσεις στο κεφάλι μας οι έννοιες, βρίσκονται σε αδιάκοπη αλλαγή, τότε εμφανίζονται και τότε εκμηδενίζονται». Η διαλεκτική σύμφωνα με τον Μαρξ είναι «η επιστήμη των γενικών νόμων της κίνησης, τόσο του εξωτερικού κόσμου όσο και της ανθρώπινης νόησης»⁴.

Ο Μαρξ και ο Ένγκελς επέκτειναν τον διαλεκτικό υλισμό από τη γνώση της φύσης στη γνώση της ανθρώπινης κοινωνίας, διαμόρφωσαν τον ιστορικό υλισμό, μια θεωρία που αντικατέστησε τις ως τότε αυθαίρετες αντιλήψεις για την ιστορία και την πολιτική με μια ολοκληρωμένη επιστημονική θεωρία που δείχνει πώς μέσα από μια μορφή της κοινωνικής ζωής αναπτύσσεται, σαν συνέπεια της ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων, μια άλλη ανώτερη μορφή. Στον πρόλογο του έργου του «Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας», ο Μαρξ μας δίνει μια ολοκληρωμένη διατύπωση των βασικών θέσεων του υλισμού που τον επεκτείνει στην ανθρώπινη κοινωνία και την ιστορία της: «Στην κοινωνική παραγωγή της ζωής τους, οι άνθρωποι εισέρχονται σε σχέσεις καθορισμένες, αναγκαίες, ανεξάρτητες από τη θέλησή τους, σε σχέσεις παραγωγής, οι οποίες αντιστοιχούν σε μια καθορισμένη βαθμίδα ανάπτυξης των υλικών παραγωγικών τους δυνάμεων. Η ολότητα αυτών των σχέσεων παραγωγής αποτελεί την οικονομική δομή της κοινωνίας, την πραγματική βάση πάνω στην οποία υψώνεται ένα νομικό και πολιτικό εποικοδόμημα [...] Ο τρόπος παραγωγής της υλικής ζωής καθορίζει γενικά την κοινωνική, πολιτική και πνευματική διαδικασία της ζωής [...] Σε μια ορισμένη

---

2. Φρ. Ένγκελς: Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2001, σελ. 21- 22

3. Ο όρος προτσές έχει καθιερωθεί στην ελληνική μαρξιστική βιβλιογραφία ως η απόδοση της λέξης process, που στα ελληνικά μεταφράζεται ως διαδικασία.

4. Β.Ι. Λένιν: Για το Μαρξ και το μαρξισμό, εκδ. Σύγχρονη Εποχή-2011, σελ.

βαθμίδα της ανάπτυξής τους, οι υλικές παραγωγικές δυνάμεις της κοινωνίας έρχονται σε αντίφαση με τις υπάρχουσες σχέσεις παραγωγής ή [...] με τις σχέσεις ιδιοκτησίας, μέσα στις οποίες κινούνταν μέχρι τότε. Από μορφές ανάπτυξης των παραγωγικών δυνάμεων οι σχέσεις αυτές μεταβάλλονται σε δεσμά τους. Τότε επέρχεται μια εποχή κοινωνικής επανάστασης. Με την αλλαγή της οικονομικής βάσης ανατρέπεται, αργά ή γρήγορα, ολόκληρο το τεράστιο εποικοδόμημα»⁵.

Ο μαρξισμός έδειξε το δρόμο για μια καθολική, ολόπλευρη μελέτη της διαδικασίας της γέννησης, της ανάπτυξης και της παρακμής των κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών, εξετάζοντας όλες τις αντιφατικές τάσεις στο σύνολό τους, μελετώντας τις σε σχέση με τους όρους ζωής και παραγωγής των τάξεων της κοινωνίας. Η αντικατάσταση του ενός κοινωνικοοικονομικού σχηματισμού από έναν άλλον δε συντελείται αυτόματα, αλλά πραγματοποιείται σαν αποτέλεσμα της πάλης των τάξεων και των κοινωνικών επαναστάσεων. Για τον Μαρξ και τον Ένγκελς η ταξική πάλη αποτελεί την κύρια κινητήρια δύναμη της ιστορίας. *«Η ιστορία όλων των ως τώρα κοινωνιών είναι ιστορία ταξικών αγώνων. Ελεύθερος και δούλος, πατρίκιος και πληβείος, βαρόνος και κάλφας, με μια λέξη, καταπιεστής και καταπιεζόμενος, βρίσκονταν σε ακατάπαυστη αντίθεση μεταξύ τους, έκαναν αδιάκοπο αγώνα, τότε καλυμμένο, τότε ανοιχτό, έναν αγώνα που τέλειωνε κάθε φορά με έναν επαναστατικό μετασχηματισμό ολόκληρης της κοινωνίας ή με την από κοινού καταστροφή των τάξεων που αγωνίζονταν»⁶.*

Ο Μαρξ, αφού αναγνώρισε ότι το οικονομικό καθεστώς είναι η βάση πάνω στην οποία υψώνεται το πολιτικό εποικοδόμημα, έστρεψε κυρίως την προσοχή του στη μελέτη του σύγχρονου οικονομικού καθεστώτος, του καπιταλισμού. Εκεί όπου οι αστοί οικονομολόγοι έβλεπαν σχέσεις πραγμάτων (ανταλλαγή εμπορεύματος με εμπόρευμα), ο Μαρξ αποκάλυψε σχέσεις ανάμεσα σε ανθρώπους. Ακρογωνιαίος λίθος του

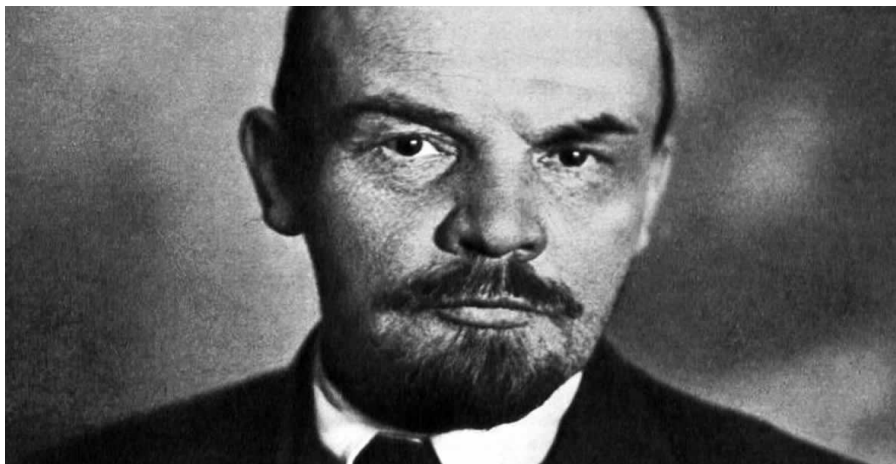
---

5. Κ. Μαρξ, Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2011, σελ. 19- 20

6. Κ. Μαρξ- Φρ. Ένγκελς, Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2005, σελ. 25

οικονομικού έργου του Μαρξ είναι η θεωρία της υπεραξίας, που δημιουργείται από την πρόσθετη απλήρωτη εργασία του εργάτη και αποτελεί την πηγή του κέρδους και του πλούτου της τάξης των καπιταλιστών. Ανέδειξε την ανειρήνευτη αντίθεση ανάμεσα στον κοινωνικό χαρακτήρα της παραγωγής και στην ατομική καπιταλιστική μορφή της ιδιοποίησης. Η οικονομική θεωρία του Μαρξ σε συνδυασμό με τις φιλοσοφικές και κοινωνικές επεξεργασίες του Ένγκελς εξήγησαν την πραγματική θέση του προλεταριάτου μέσα στο γενικό σύστημα του καπιταλισμού και, με γνώμονα τη θεωρία της πάλης των τάξεων, τον κοσμοϊστορικό του ρόλο σαν δημιουργό της σοσιαλιστικής κοινωνίας.

Συνέχεια του έργου των Μαρξ- Ένγκελς στον 20ο αιώνα αποτέλεσε το έργο του Β.Ι. Λένιν. Ο Λένιν ανέπτυξε παραπέρα τη γενική θεωρία του καπιταλισμού και επεξεργάστηκε τη θεωρία για το ανώτατο και τελευταίο στάδιό του, για τον ιμπεριαλισμό. Το όνομα του Λένιν είναι ταυτισμένο με την Οκτωβριανή Σοσιαλιστική Επανάσταση. Αναπτύσσοντας την οικονομική θεωρία του Μαρξ με βάση τη γενίκευση της πείρας των πρώτων χρόνων της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ, επεξεργάστηκε τα ζητήματα της θεωρίας της περιόδου του περάσματος από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, θεμελίωσε τις νομοτέλειες της προλεταριακής επανάστασης και έβαλε τις βάσεις της οικοδόμησης του σοσιαλισμού.

Βλαντιμίρ Ίλιτς Ουλιάνοφ Λένιν 1870-1924

Γιατί επιλέγουμε το μαρξιστικό έργο για να μελετήσουμε το χώρο;

Η μαρξιστική σκέψη, ενώ εν γένει χαρακτηρίζεται ως οικονομικού τύπου σκέψη, στην πραγματικότητα αποτελεί μια ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία που διέπει το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Για το λόγο αυτό δεν είναι παράδοξο ότι το έργο των κλασικών, παρ' όλο που δεν είναι πολεοδομικό ή αρχιτεκτονικό, εμπεριέχει πολυάριθμες αναφορές σε χωρικά ζητήματα, όπως είναι αυτά της πόλης, της υπαίθρου και της κατοίκησης. Θεωρούμε θεμιτό να προσεγγίσουμε τα ζητήματα αυτά μέσα από το μαρξιστικό έργο, καθώς αυτό φωτίζει τους κοινωνικούς και οικονομικούς όρους που διαμορφώνουν το χώρο και τις αντιθέσεις μέσα σε αυτόν και επιπλέον υποδεικνύει τη λύση τους. Τα κείμενα που μελετάμε, αν και γράφτηκαν στο 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα δεν αφορούν μόνο την εποχή τους, αλλά εμπεριέχουν αλήθειες και απαντήσεις σε σύγχρονα ερωτήματα. Ωστόσο σε αυτή την εργασία δεν επιχειρούμε να αντιστοιχίσουμε την κατάσταση του τότε με το σήμερα, αφού το καπιταλιστικό σύστημα έχει αναπτυχθεί πολύ περισσότερο. Άλλωστε κάτι τέτοιο αντιβαίνει στη διαλεκτική μαρξιστική μέθοδο. Το στοιχείο, όμως, που παραμένει κοινό είναι η οικονομική βάση, οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Ο καπιταλισμός εξακολουθεί να είναι ένα εκμεταλλευτικό σύστημα, το οποίο μάλιστα στο βαθμό που αναπτύσσεται οξύνει και τις αντιθέσεις του, αντιθέσεις που αντανακλώνται καθοριστικά και στο χώρο.

Widnes, βορειοδυτική Αγγλία, βιομηχανικό κέντρο του 19ου αιώνα

Τα βασικά χωρικά θέματα που συναντάμε στα κείμενά τους και με τα οποία ασχολούμαστε είναι: 1) η αντίθεση πόλης- υπαίθρου και 2) η προβληματική της βιομηχανικής πόλης και των συνθηκών διαβίωσης και κατοίκησης του προλεταριάτου σε αυτή.

Στην πρώτη ενότητα με βάση τη μελέτη του Μαρξ στον 1ο Τόμο του «Κεφαλαίου» για την πρωταρχική συσσώρευση βλέπουμε πώς αυτή συνοδεύεται από αλλαγές στην πόλη και στην ύπαιθρο. Στη συνέχεια αντλούμε κυρίως από το «Αντί-Ντίρινγκ» του Ένγκελς την ανάλυση για την αντίθεση πόλης- υπαίθρου, για τον χαρακτήρα της ως μία από τις βασικές αντιθέσεις του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, καθώς και για την ανάδειξη του οριστικού ξεπεράσματός της στην κομμουνιστική κοινωνία. Στο πλαίσιο αυτό στηριζόμαστε σε κείμενα του Λένιν για τον τρόπο επίλυσης της αντίθεσης πόλης- υπαίθρου και το μετασχηματισμό του χωριού κατά τη σοσιαλιστική οικοδόμηση. Έπειτα, από το έργο του Λένιν για τον «Ιμπεριαλισμό» εξηγούμε πώς ο καπιταλισμός στο μονοπωλιακό του στάδιο διευρύνει αυτές τις αντιθέσεις στον παγκόσμιο χώρο και πόσο έντονος είναι ο ρόλος των μονοπωλίων στη διαμόρφωση του πολεοδομικού και χωροταξικού πλαισίου.

Στη δεύτερη ενότητα μελετάμε πιο συγκεκριμένα τα προβλήματα στο εσωτερικό της βιομηχανικής πόλης και ιδιαίτερα σε σχέση με τη ζωή της εργατικής τάξης. Ο Ένγκελς στο πρώτο του βιβλίο περιγράφοντας την κατάσταση της εργατικής τάξης της Αγγλίας αποκαλύπτει την ταξική διαίρεση του χώρου και τις άθλιες συνθήκες κάτω από τις οποίες ζει το προλεταριάτο στις μεγάλες πόλεις. Παράλληλα, όμως, ξεχωρίζει και τον πρωτοπόρο ρόλο που απέκτησε μόνο μετά τη συγκέντρωσή του σ' αυτές. Κατόπιν αξιοποιούμε τη μελέτη του Μαρξ από τον 3ο Τόμο του «Κεφαλαίου» για την ατομική ιδιοκτησία της γης και τη γαιοπρόσοδο για να ερμηνεύσουμε τις χωροθετικές επιλογές και τους άνισους κατανομητικούς μηχανισμούς στο χώρο της πόλης. Τέλος, καταπιανόμαστε ιδιαίτερα με την κατοίκηση και το βιβλίο του Ένγκελς «το Ζήτημα της Κατοικίας», όπου ασκεί κριτική στις αστικές και μικροαστικές λύσεις, ενώ τονίζει την αναγκαιότητα του σοσιαλισμού ως προϋπόθεση για την οριστική επίλυση και του ζητήματος αυτού.

Φαβέλες στη Βραζιλία

Ακολουθως, τα ερωτήματα στα οποία επιχειρεί να απαντήσει η εργασία αυτή είναι τα εξής:

- Σε ποιο βαθμό εξαρτάται ο χώρος από τον εκάστοτε κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό; Πώς επέδρασε η γέννηση του καπιταλιστικού συστήματος στην πόλη και την υπαίθρο;
- Ποιοί όροι διαμόρφωσαν την αντίθεση πόλης- υπαίθρου; Είναι εφικτό το ξεπέρασμά της;
- Ποια είναι η θέση του προλεταριάτου στη σύγχρονη καπιταλιστική πόλη;
- Ποιός είναι ο ρόλος των μονοπωλίων στο χωροταξικό και πολεοδομικό σχεδιασμό;
- Είναι δυνατή η αντιμετώπιση των κοινωνικών ζητημάτων μέσω των πολεοδομικών και χωροταξικών παρεμβάσεων εντός του καπιταλιστικού συστήματος;

Κεφάλαιο 1: ΠΟΛΗ- ΥΠΑΙΘΡΟΣ

1.1 Η πόλη και η ύπαιθρος από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό- η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου

Πριν προχωρήσουμε στην καθαυτό μελέτη της σχέσης πόλης και υπαίθρου στο σύγχρονο καπιταλιστικό σύστημα, θεωρούμε δόκιμο, βάσει και της διαλεκτικής μεθόδου, να εξετάσουμε το προτσές, τη διαδικασία εκείνη, του περάσματος από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό. Η περίοδος αυτή μας ενδιαφέρει διότι συνδέεται με ριζικές αλλαγές τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στην πόλη, οι οποίες καταδεικνύουν την άμεση εξάρτηση του χώρου από τον εκάστοτε τρόπο παραγωγής, τον κάθε κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό. Ιδιαίτερα, είναι η εποχή που συντελείται η αστικοποίηση, η οποία σηματοδοτεί την έναρξη της κυριαρχίας της πόλης πάνω στην ύπαιθρο. Ο Μαρξ επισημαίνει πως *«οι πόλεις αναπτύσσονται μαζί με τις υλικές συνθήκες που διαπλάθουν την κοινωνία σαν σύνολο»*¹. Επομένως, η αστικοποίηση δεν μπορεί να ερμηνευθεί ξέχωρα από τη λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου.

Την πρωταρχική συσσώρευση, περιγράφει ο Μαρξ στον **1ο Τόμο του Κεφαλαίου**. Τι είναι όμως η πρωταρχική συσσώρευση και γιατί χαρακτηρίζεται ως τέτοια;

Γράφει ο Μαρξ: *«η λεγόμενη πρωταρχική συσσώρευση δεν είναι τίποτε άλλο παρά το ιστορικό προτσές χωρισμού του παραγωγού από τα μέσα παραγωγής. Εμφανίζεται σαν “πρωταρχικό”, γιατί αποτελεί την προϊστορία του κεφαλαίου και του αντίστοιχού του τρόπου παραγωγής. Η οικονομική διάρθρωση της κεφαλαιοκρατικής κοινωνίας προέκυψε από την οικονομική διάρθρωση της φεουδαρχικής κοινωνίας. Η διάλυση της δεύτερης έχει απελευθερώσει τα στοιχεία της πρώτης»*².

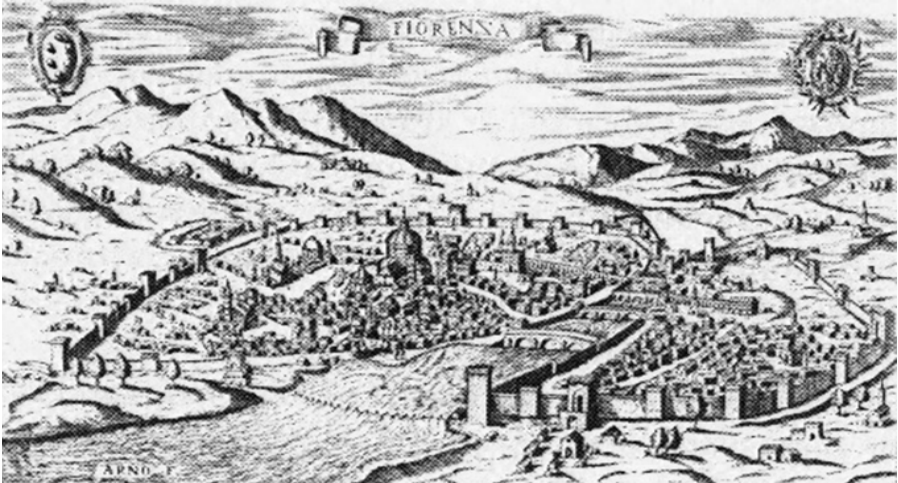
---

1. Μ. Μπούκτσιν, Τα όρια της πόλης, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, σελ. 10 Μ.

Μπούκτσιν, Τα όρια της πόλης, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, σελ. 10

2. Κ. Μαρξ, Το Κεφάλαιο- τόμος 1ος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή 2002, σελ. 739-740

Τα βασικά στοιχεία της καπιταλιστικής παραγωγής είναι ο άμεσος παραγωγός, δηλαδή ο εργάτης, και ο βιομήχανος κεφαλαιοκράτης. Ο εργάτης για να μπορεί να πουλά ελεύθερα την εργατική του δύναμη, από τη μία έπρεπε να απαλλαχθεί από τα φεουδαρχικά δεσμά και τον συντεχνιακό εξαναγκασμό και από την άλλη να χάσει όλα τα μέσα παραγωγής που του παραχωρούσαν οι φεουδαρχικοί θεσμοί και του εξασφάλιζαν ως τότε τις εγγυήσεις για την ύπαρξή του. Οι βιομήχανοι κεφαλαιοκράτες με τη σειρά τους έπρεπε να εκτοπίσουν τόσο τους συντεχνιακούς μαστόρους, όσο και τους φεουδάρχες άρχοντες που κατείχαν τις πηγές του πλούτου. Η άνοδος τους συνδέθηκε με τον αγώνα ενάντια στα προνόμια της φεουδαρχικής εξουσίας, καθώς και ενάντια στα δεσμά που είχαν βάλει οι συντεχνίες στην ελεύθερη ανάπτυξη της παραγωγής. Σύμφωνα με το Μαρξ *«η αφετηρία της εξέλιξης που παράγει και το μισθωτό εργάτη και τον κεφαλαιοκράτη ήταν η υποδούλωση του εργάτη»*³ και συνίστατο στη μετατροπή της φεουδαρχικής εκμετάλλευσης σε κεφαλαιοκρατική.

Φλωρεντία. Χαρακτικό του C. Dutchet γύρω στα 1580

3. ο.π. σελ. 740

Παρόλο που τις πρώτες αρχές της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής τις βρίσκουμε κιόλας σποραδικά στο 14ο και 15ο αιώνα σε μερικές πόλεις της Μεσογείου, η κεφαλαιοκρατική εποχή χρονολογείται μόλις από το 16ο αιώνα και έπειτα. *«Εκεί που κάνει την εμφάνισή της»*, γράφει ο Μαρξ κάνοντας ταυτόχρονα και μία χωρική παρατήρηση, *«έχει συντελεστεί από καιρό η κατάργηση της δουλοπαροικίας και από αρκετό καιρό έχει αρχίσει να σβήνει το πιο λαμπρό που έχει δώσει ο μεσαιώνας, η ύπαρξη κυρίαρχων πόλεων»*⁴.

Ποιο ήταν, όμως, το σημαντικότερο στοιχείο που στιγμάτισε την περίοδο αυτή;

Κατά τον Μαρξ ήταν: *«όλες οι ανατροπές που χρησίμευσαν σαν μοχλοί για τη σχηματιζόμενη τάξη των κεφαλαιοκρατών, ιδίως όμως οι στιγμές όπου ξαφνικά και με τη βία μεγάλες μάζες ανθρώπων αποσπώνται από τα μέσα ύπαρξής τους και πετιούνται στην αγορά εργασίας σαν προγραμμαμένοι προλετάριοι. Τη βάση όλου του προτσές την αποτελεί η απαλλοτρίωση του παραγωγού της υπαίθρου, του χωρικού, από τη γη του»*. Η ιστορία αυτής της απαλλοτρίωσης πήρε διαφορετικές αποχρώσεις και συντελέστηκε με διαφορετικό ρυθμό στις διάφορες χώρες. Ο Μαρξ μελετά το παράδειγμα της Αγγλίας, καθώς, όπως γράφει και ο ίδιος σε αυτήν πήρε την κλασική της μορφή.

Ουσιαστικά, στην Αγγλία η δουλοπαροικία είχε εξαφανιστεί στα τέλη του 14ου αιώνα. Η τεράστια πλειοψηφία του πληθυσμού αποτελούνταν τότε, και ακόμα περισσότερο το 15ο αιώνα, από ελεύθερους αγρότες που διαχειρίζονταν μόνοι το νοικοκυριό τους, ανεξάρτητα από το ποιά εξωτερική φεουδαρχική ταμπέλα έκρυβε την ιδιοκτησία τους. Το αγγλικό έδαφος ήταν κατάσπαρτο από μικρά αγροτικά νοικοκυριά που μόνοι και που διακόπτονταν από σχετικά μεγαλύτερα αρχοντικά κτήματα. Τα αγροτικά αυτά νοικοκυριά στην ύπαιθρο και ταυτόχρονα οι πόλεις που άνθισαν το 15ο αιώνα έκαναν δυνατό το λαϊκό πλούτο. Ωστόσο, όπως τονίζει ο Μαρξ, *«απέκλειαν τον πλούτο του κεφαλαίου»*⁵.

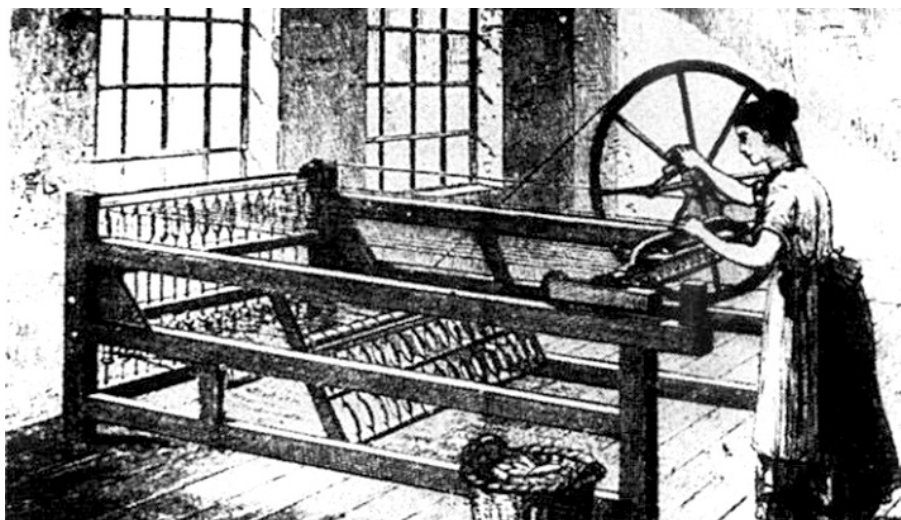
---

4. ο.π. σελ. 740

5. ο.π. σελ. 742

Στα τέλη του 15ου και στις αρχές του 16ου αιώνα αρχίζουν να δημιουργούνται οι βάσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Με τη διάλυση των ακολουθιών των φεουδαρχών από τη βασιλική εξουσία, που και η ίδια ήταν προϊόν της αστικής ανάπτυξης, με το βίαιο διώξιμο της αγροτιάς από τη γη και με το σφετερισμό της κοινοτικής γης δημιουργήθηκε μια μεγάλη μάζα προλεταρίων. Η άμεση ώθηση γι' αυτό δόθηκε στην Αγγλία από την άνθιση της μανιφακτούρας μάλλινων υφασμάτων στη Φλάνδρα. Η γέννηση της μανιφακτούρας αποτέλεσε το πρώτο ρήγμα του συντεχνιακού συστήματος στο εσωτερικό της μεσαιωνικής πόλης. Στη μανιφακτούρα ένας μεγαλύτερος αριθμός από εργάτες συγκεντρώνονταν πλέον σε ένα μεγάλο εργαστήριο και κατασκεύαζαν ολόκληρο το προϊόν με βάση την αρχή του καταμερισμού της εργασίας. Βάση της παραγωγής, όμως, εξακολουθούσε να είναι η χειρωνακτική εργασία του κάθε ξεχωριστού τεχνίτη. Η υφαντουργία, ένα επάγγελμα που απαιτεί συνήθως μικρή ικανότητα και γρήγορα διασπάται σε αμέτρητους κλάδους, αντέδρασε από την ίδια της τη φύση στα δεσμά της συντεχνίας και αύξησε τη μάζα του διαθέσιμου κεφαλαίου. Ήταν η πρώτη και παρέμεινε η κύρια μορφή της μανιφακτούρας.

Εργάτρια σε μανιφακτούρα υφαντουργίας, Αγγλία

Η εκδίωξη της αγροτιάς από τη γη συντελέστηκε με τη βίαιη κατεδάφιση των σπιτιών τους και παράλληλα με τη μετατροπή της κοινοτικής γης από καλλιεργήσιμες εκτάσεις σε προβατοβοσκές. Όπως παραθέτει ο Μαρξ στο απόσπασμα από την ιστορία του Ερρίκου του Ζ΄ του Βάκων «*το αποτέλεσμα ήταν ο ξεπεσμός του λαού, και η συνέπεια αυτού του ξεπεσμού, η παρακμή πόλεων και εκκλησιών*»⁶.

Η βίαιη απαλλοτρίωση των λαϊκών μαζών δέχθηκε μια μεγαλύτερη ώθηση το 16ο αιώνα με τη μεταρρύθμιση και την καταλήστευση των εκκλησιαστικών κτημάτων που την ακολούθησε. Μέχρι τότε η καθολική εκκλησία ήταν φεουδαρχική ιδιοκτήτρια μεγάλου μέρους της αγγλικής γης. Η κατάργηση των μοναστηριών μετέτρεψε σε προλετάριους τους κατοίκους τους και τα εκκλησιαστικά κτήματα είτε χαρίστηκαν σε ευνοούμενους του βασιλιά είτε πουλήθηκαν σε εξευτελιστικές τιμές σε κερδοσκοπούς παχτωτές⁷ και κατοίκους των πόλεων.

Γύρω στα 1750 είχε πια εξαφανιστεί η ανεξάρτητη αγροτιά και στις τελευταίες δεκαετίες του 18ου αιώνα εξαφανίστηκε και το τελευταίο ίχνος κοινοτικής ιδιοκτησίας των αγροτών. Την εποχή εκείνη οι γαιοκτήμονες στην Αγγλία αλλά και σε όλη την ηπειρωτική Ευρώπη επέβαλλαν με νόμο την κατάργηση του φεουδαρχικού καθεστώτος της γης, δηλαδή απάλλαξαν τη γη από τις υποχρεώσεις προς το κράτος που δημιουργεί η κατοχή της, «αποζημίωσαν» το κράτος επιβάλλοντας φόρους στην αγροτιά και στην υπόλοιπη μάζα του λαού, μετέτρεψαν αυθαίρετα σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία τους κτήματα που πάνω τους είχαν μόνο φεουδαρχικούς τίτλους.

Η καταλήστευση των κρατικών γαιών εντάθηκε όταν στην εξουσία ανέβηκαν οι γαιοκτήμονες και οι κεφαλαιοκράτες «κυνηγοί του κέρδους» μετά την «Ένδοξη Επανάσταση». Κατά τον Μαρξ ωφελούμενοι από αυτή την επιχείρηση δεν ήταν μόνο οι γαιοκτήμονες αλλά και η τάξη των κεφαλαιοκρατών. Σκοπός τους ήταν να μετατρέψουν τη γη σε συνηθισμένο αντικείμενο εμπορίου, να επεκταθεί η

---

6. ο.π. σελ. 743

7. Παχτωτής ονομάζεται ο ενοικιαστής αγροτικής γης που χρησιμοποιεί μισθωτή εργασία για την καλλιέργειά της.

περιοχή της γεωργικής μεγαλοεπιχείρησης, να αυξηθεί η προσφορά «προγραμμαμένων» προλετάρων από την ύπαιθρο κλπ. Επιπλέον, η «νέα τραπεζοκρατία των μεγιστάνων του χρήματος» και οι μεγάλοι επιχειρηματίες της μανιφακτούρας ήταν φυσικοί σύμμαχοι με την καινούρια αριστοκρατία της γης.

Όλα τα παραπάνω, κατά το 19ο αιώνα, συντέλεσαν στη μεγάλη συγκέντρωση της αγροτικής γης και ταυτόχρονα στην προλεταριοποίηση των μικρών αγροτών, η κατάσταση των οποίων χειροτέρευσε σχεδόν από κάθε άποψη. Ο Μαρξ αξιοποιεί ένα χαρακτηριστικό κείμενο της εποχής για να αποδώσει την εικόνα της καινούριας κατάστασης. Σύμφωνα με κάποιον Δρ. Πράις: *«αν η γη περάσει στα χέρια λίγων μεγάλων παχτωτών, οι μικροί παχτωτές (που προηγούμενα τους χαρακτήρισε ο ίδιος σαν “ένα πλήθος μικροϊδιοκτήτες και μικροπαχτωτές, που συντηρούν τους εαυτούς τους και τις οικογένειές τους με το προϊόν της γης που καλλιεργούν, με πρόβατα, πουλερικά, γουρούνια κλπ. που τα στέλνουν να βοσκήσουν στην κοινοτική γη, και έτσι αγοράζουν πολύ λίγα τρόφιμα”)* θα μετατραπούν σε ανθρώπους που τα μέσα ύπαρξής τους είναι υποχρεωμένοι να τα κερδίζουν εργαζόμενοι για άλλους και που είναι υποχρεωμένοι να πηγαίνουν στην αγορά για το καθετί που χρειάζονται»⁸ και συνεχίζει παρατηρώντας τον τρόπο που επενεργεί με φυσικότητα η συγκέντρωση των παχτώσεων στο μέγαλωμα των πόλεων και της μανιφακτούρας γιατί διώχνονται προς αυτές περισσότεροι άνθρωποι που ζητούν εργασία.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω ο Μαρξ γράφει: *«η λεηλασία των εκκλησιαστικών κτημάτων, η καταχρηστική εκποίηση των κρατικών γαιών, η κλοπή της κοινοτικής ιδιοκτησίας, η σφετεριστική μετατροπή της φεουδαρχικής ιδιοκτησίας και της ιδιοκτησίας των κλαν σε σύγχρονη ατομική ιδιοκτησία, μετατροπή που έγινε με την πιο ανελέητη τρομοκρατία, όλα αυτά ήταν ισάριθμες ειδυλλιακές μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης. Κατάκτησαν το πεδίο για την κεφαλαιοκρατική γεωργία, προσάρτησαν τη γη στο κεφάλαιο και δημιούργησαν για τη βιομηχανία των πόλεων την αναγκαία προσφορά*

---

8. ο.π. σελ. 751

προγραμμαμένου προλεταριάτου»⁹. Βλέπουμε, λοιπόν, πως σε αυτή την περίοδο η συγκέντρωση της γης σε όλο και λιγότερα χέρια έδωξε τους αγρότες από την ύπαιθρο και τους οδήγησε στην πόλη. Συνδυασμένα, λοιπόν, με την πρωταρχική συσσώρευση πραγματοποιείται και η αστικοποίηση.

Εξωση Ιρλανδών χωρικών από τη γη τους, 19ος αιώνας

Πώς, όμως, το προλεταριάτο αυτό μπόρεσε να προσαρμοστεί στα δεδομένα του νέου τρόπου παραγωγής;

Κατά τον Μαρξ: *«όσοι διώχτηκαν με τη διάλυση των φεουδαρχικών ακολουθιών και με την απότομη, βίαιη απαλλοτρίωση της γης τους, το προγραμμαμένο αυτό προλεταριάτο σε καμία περίπτωση δεν μπορούσε ν' απορροφηθεί από τη γεννώμενη μανιφακτούρα τόσο γρήγορα, όσο γρήγορα δημιουργήθηκε. Από την άλλη μεριά, οι απότομα εκσφενδονισμένοι από τη συνηθισμένη τροχιά της ζωής τους άνθρωποι δεν μπορούσαν να προσαρμοστούν εξίσου απότομα στην πειθαρχία της νέας κατάστασής τους. Μετατράπηκαν μαζικά σε διακονιάρηδες, ληστές, αλήτες, εν μέρει από κλίση και στις περισσότερες περιπτώσεις από την ανάγκη των πραγμάτων»¹⁰.*

9. ο.π. σελ. 757

10. ο.π. σελ. 758- 759

Ήδη από τα τέλη του 15ου και στη διάρκεια όλου του 16ου αιώνα σ'όλες τις χώρες της Δυτικής Ευρώπης εκδίδονται αιματηροί νόμοι ενάντια στην «αλητεία», όπου ως αλήτες χαρακτηρίζονταν οι απαλλοτριωμένοι αγρότες και «πατέρες» της σύγχρονης εργατικής τάξης. Τους επέβαλλαν την πειθαρχία, που όπως λέει ο Μαρξ, είναι απαίτηση του συστήματος, με τρομοκρατικούς νόμους, με μαστιγώσεις, με στιγματισμούς και με βασανιστήρια. Θεσπίστηκαν νόμοι που στόχευαν γενικά στην ένταση της εκμετάλλευσης των εργατών, όπως ήταν οι νόμοι για την παράταση της εργάσιμης ημέρας, ο ορισμός χαμηλών μισθών, ενώ έως το 1825 η οργάνωσή τους τιμωρούνταν αποκάλυπτα σαν βαρύ έγκλημα. Για τον Μαρξ η χρησιμοποίηση της κρατικής εξουσίας, της νομοθεσίας και της άμεσης βίας από την αστική τάξη ήταν ουσιαστικό στοιχείο της λεγόμενης πρωταρχικής συσσώρευσης. Στην πορεία η ίδια η εργατική τάξη μαθαίνει να υποτάσσεται από μόνη της:

«Στην παραπέρα πορεία της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής αναπτύσσεται μια εργατική τάξη, που από αγωγή, παράδοση και συνήθεια αναγνωρίζει σαν αυτονόητους φυσικούς νόμους τις απαιτήσεις του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Η οργάνωση του διαμορφωμένου κεφαλαιοκρατικού προτσές παραγωγής σπάει κάθε αντίσταση, η διαρκής δημιουργία ενός σχετικού υπερπληθυσμού κρατάει σε μια τροχιά, που ανταποκρίνεται στις ανάγκες αξιοποίησης του κεφαλαίου το νόμο της προσφοράς και της ζήτησης εργασίας, επομένως και το μισθό εργασίας, ο βουβός εξαναγκασμός των οικονομικών σχέσεων επισφραγίζει την κυριαρχία του κεφαλαιοκράτη πάνω στον εργάτη. Είναι αλήθεια πως εξακολουθεί να χρησιμοποιείται εξωοικονομική, άμεση βία, μόνο όμως σαν εξαίρεση. Για τη συνηθισμένη πορεία των πραγμάτων ο εργάτης μπορεί να αφεθεί στην επενέργεια των “φυσικών νόμων της παραγωγής”, δηλαδή στην εξάρτησή του από το κεφάλαιο, εξάρτηση που ξεπηδάει από τους ίδιους τους όρους της παραγωγής που την εγγυώνται και τη διατηρούν»¹¹.

Αφού εξετάσαμε τη βίαιη δημιουργία «προγραμμαμένων» προλετάρων, την αιματηρή πειθαρχία που τους μετέτρεψε σε μισθωτούς εργάτες και αυξάνει τη συσσώρευση του κεφαλαίου,

---

11. ο.π. σελ. 762

τίθεται το ερώτημα από που προήλθαν αρχικά οι κεφαλαιοκράτες, αφού η απαλλοτρίωση του αγροτικού πληθυσμού δημιουργεί άμεσα μόνο μεγάλους γαιοκτήμονες.

Ας δούμε αρχικά τη γέννηση του κεφαλαιοκράτη της υπαίθρου ή αλλιώς του κεφαλαιοκράτη παχτωτή. Η γέννηση του παχτωτή πρόκειται για μια αργή διαδικασία που ξετυλίγεται στη διάρκεια πολλών αιώνων. Στην Αγγλία η πρώτη μορφή του παχτωτή είναι ο βάλλος, που ήταν ένα είδος επιστάτη μικρής εμβέλειας. Στο δεύτερο μισό του 14ου αιώνα ο γαιοκτήμονας τον εφοδίασε με σπόρο, ζώα και γεωργικά εργαλεία και άρχισε να εκμεταλλεύεται περισσότερη μισθωτή εργασία. Για ένα σύντομο διάστημα μετατρέπεται σε μισοπαχτωτής που μοιράζεται το συνολικό προϊόν με το γαιοκτήμονα, ενώ γρήγορα μετατρέπεται στον καθαυτό παχτωτή, που αξιοποιεί το δικό του κεφάλαιο, χρησιμοποιώντας μισθωτούς εργάτες και που πληρώνει στο γαιοκτήμονα σε χρήμα ή σε είδος ένα μέρος του υπερπροϊόντος σε γαιοπρόσοδο. Σημείο τομής ήταν η επανάσταση στη γεωργία στο τελευταίο μισό του 15ου και σε ολόκληρο τον 16ο αιώνα. Ο σφετερισμός των κοινοτικών βοσκοτόπων κλπ. έδωσε στον παχτωτή τη δυνατότητα να πλουτίσει, αυξάνοντας τον αριθμό των ζώων του, ενώ αυτά του προσέφεραν τα μέσα λίπανσης για την καλλιέργεια του εδάφους. Προσθετικά στα παραπάνω το 16ο αιώνα η πτώση της τιμής των ευγενών μετάλλων, άρα και του χρήματος, είχε ως αποτέλεσμα την πτώση της τιμής της εργατικής δύναμης, την άνοδο της τιμής των γεωργικών προϊόντων, ενώ η γαιοπρόσοδος που πλήρωνε στον γαιοκτήμονα, βάσει του μακρόχρονου συμβολαίου τους, παρέμενε στα παλιά επίπεδα. Έτσι, ο παχτωτής πλούται ταυτόχρονα και σε βάρος των μισθωτών εργατών του και σε βάρος του γαιοκτημόνα του.

Τα αποτελέσματα της γεωργικής επανάστασης είχαν αντίκτυπο και στη βιομηχανία μέσω του σχηματισμού της εσωτερικής αγοράς. Ο Μαρξ μας λέει ότι: *«η απαλλοτρίωση και η εκδίωξη από το χωριό μεγάλου μέρους του αγροτικού πληθυσμού όχι μονάχα ελευθερώνουν για το βιομηχανικό κεφάλαιο τους εργάτες μαζί με τα μέσα συντήρησης και τις πρώτες ύλες τους, αλλά δημιουργούν και την εσωτερική αγορά»*. Ενώ πρωτύτερα η αγροτική οικογένεια παρήγαγε μόνη της τα μέσα συντήρησής της, τώρα αυτά μετατράπηκαν

σε εμπορεύματα, τα οποία πουλάει ο μεγαλοπαχτωτής στις μανιφακτούρες και αυτές με τη σειρά τους πίσω στον αγροτικό πληθυσμό και τον πληθυσμό της πόλης. «Έτσι χέρι-χέρι με την απαλλοτρίωση άλλοτε αυτοτελών αγροτών και με το χωρισμό τους από τα μέσα παραγωγής τους προχωρά και η καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας που ασκούσαν σαν πάρεργο, το προτσές του χωρισμού της μανιφακτούρας από τη γεωργία. Και μονάχα η καταστροφή της αγροτικής οικοτεχνίας μπορεί να δώσει στην εσωτερική αγορά μιας χώρας την έκταση και τη σταθερότητα που απαιτεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Ωστόσο η καθαυτό περίοδος της μανιφακτούρας δε φέρνει κανένα ριζικό μετασχηματισμό [...] Μόνο η μεγάλη βιομηχανία με τις μηχανές της προσφέρει τη σταθερή βάση της κεφαλαιοκρατικής γεωργίας, απαλλοτριώνει ριζικά την τεράστια πλειοψηφία του αγροτικού πληθυσμού και ολοκληρώνει το χωρισμό ανάμεσα στη γεωργία και στην αγροτική οικοτεχνία, ξεπατώνοντας τις ρίζες της- την κλωστική και την υφαντική. Μα γι' αυτό ακριβώς η μεγάλη βιομηχανία είναι εκείνη που καταχτά όλη την εσωτερική αγορά για το βιομηχανικό κεφάλαιο» ¹².

Αντίθετα με τον παχτωτή, η γέννηση του βιομήχανου κεφαλαιοκράτη δεν συντελέστηκε με τον ίδιο βαθμιαίο τρόπο. Ορισμένοι μικροί συντεχνιακοί μάστορες και ακόμα περισσότεροι ανεξάρτητοι μικροί χειροτέχνες ή ακόμα και μισθωτοί εργάτες μετατράπηκαν αρχικά σε μικρούς κεφαλαιοκράτες και έπειτα, με τη βαθμιαία πιο εκτεταμένη εκμετάλλευση μισθωτής εργασίας και με αντίστοιχη συσσώρευση, σε κεφαλαιοκράτες.

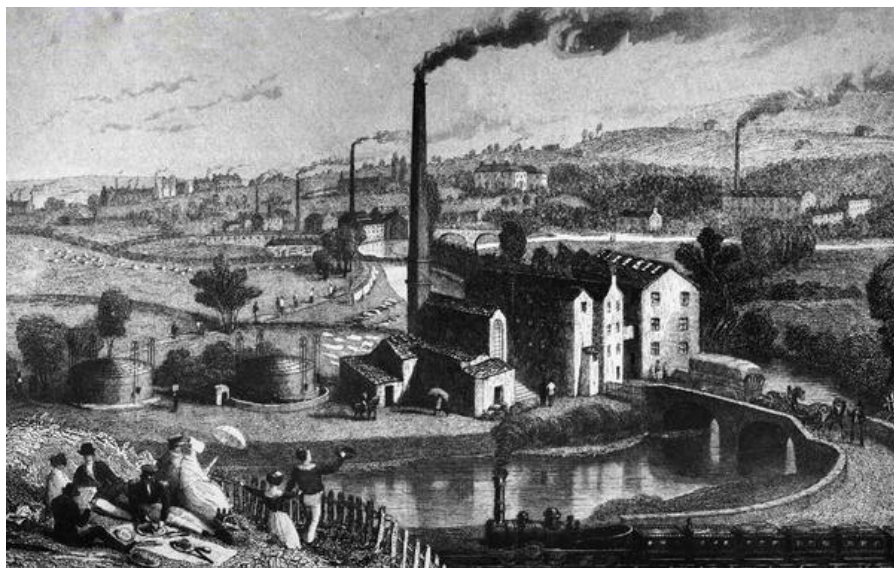
Ο μεσαίωνας άφησε κληρονομιά δύο διαφορετικές μορφές του κεφαλαίου, που και πριν από την εποχή του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής θεωρούνται κεφάλαιο, το εμπορικό και το τοκογλυφικό. Ο Μαρξ εξηγεί ότι: «το φεουδαρχικό καθεστώς στο χωριό και το συντεχνιακό στις πόλεις εμπόδιζαν το χρηματικό κεφάλαιο που σχηματίστηκε με την τοκογλυφία και με το εμπόριο να μετατραπεί σε βιομηχανικό κεφάλαιο. Οι φραγμοί αυτοί πέσαν με τη διάλυση των φεουδαρχικών ακολουθιών, με την απαλλοτρίωση και τη μερική εκδίωξη του αγροτικού πληθυσμού. Η καινούρια

---

12. ο.π. σελ. 772-773-774

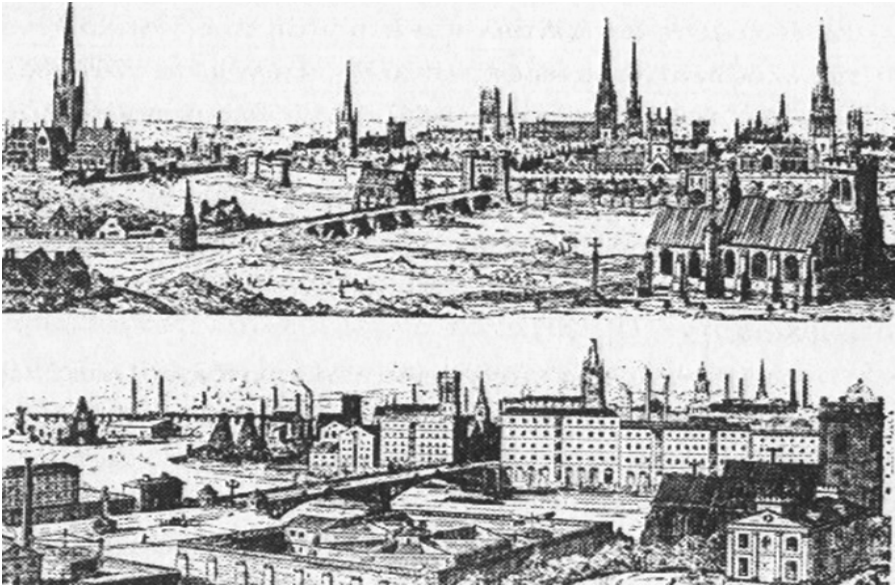
μανιφακτούρα ιδρύθηκε σε παραθαλάσσια λιμάνια εξαγωγής ή σε ορισμένα σημεία της υπαίθρου που βρίσκονταν έξω από τον έλεγχο των παλιών πόλεων και του συντεχνιακού καθεστώτος τους. Σ' αυτό οφείλεται η λυσσασμένη πάλη των *corporate towns* (παλιές πόλεις με συντεχνιακό σωματειακό καθεστώς) της Αγγλίας ενάντια σ' αυτά τα καινούρια φυτώρια της βιομηχανίας»¹³.

Βλέπουμε, δηλαδή, ότι το βιομηχανικό κεφάλαιο δεν μπορούσε να αναπτυχθεί στα πλαίσια των παλιών μεσαιωνικών πόλεων, εξαιτίας των συντεχνιακών φραγμών. Το γεγονός αυτό οδήγησε στο σχηματισμό καινούριων βιομηχανικών πόλεων, διαφορετικών από τις ιστορικές μεσαιωνικές πόλεις. Ωστόσο, δεν θα επεκταθούμε περισσότερο σε αυτό το σημείο, καθώς η γέννηση της βιομηχανικής πόλης αναλύεται εκτενώς από τον Ένγκελς στο έργο του «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία», όπου αναφερόμαστε στη συνέχεια της εργασίας.

Μάντσεστερ, 19ος αιώνας

Μια πόλη κατά το 1440 και το 1840

Ποια είναι, όμως, εκείνα τα στοιχεία που έπαιξαν καταλυτικό ρόλο στο πέρασμα από τη μανιφακτούρα στην κεφαλαιοκρατική παραγωγή;

Ο Μαρξ ορίζει πως: «*Η ανακάλυψη των χρυσοφόρων και ασημοφόρων περιοχών στην Αμερική, η εξόντωση, το σκλάβωμα και το παράχωμα του ιθαγενούς πληθυσμού στα μεταλλεία, η έναρξη της κατάκτησης και της λεηλασίας των Ανατολικών Ινδιών, η μετατροπή της Αφρικής σε περιφραγμένη περιοχή κυνηγιού Μαύρων για το δουλεμπόριο- χαρακτηρίζουν τη χαραυγή της εποχής της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής. Αυτά τα ειδυλλιακά προτσές είναι κύρια στοιχεία της πρωταρχικής συσσώρευσης. Ακολουθεί κατά πόδας ο εμπορικός πόλεμος των ευρωπαϊκών εθνών με θέατρο την υδρόγειο [...] Οι διάφορες μέθοδοι της πρωταρχικής συσσώρευσης κατανέμονται λοιπόν σε λίγο- πολύ διαδοχική σειρά, ιδίως στην Ισπανία, στην Πορτογαλία, στην Ολλανδία, στη Γαλλία και στην Αγγλία. Στα τέλη του 17ου αιώνα στην Αγγλία συνοψίζονται συστηματικά στο αποικιακό σύστημα, στο σύστημα δημοσίων χρεών, στο σύγχρονο φορολογικό σύστημα και στο προστατευτικό*

σύστημα. Οι μέθοδοι αυτοί στηρίζονται στην πιο ωμή βία, όπως είναι λ.χ. το αποικιακό σύστημα. Όλες όμως χρησιμοποιούν την κρατική εξουσία, τη συγκεντρωμένη και οργανωμένη βία της κοινωνίας, για να επιταχύνουν σαν σε θερμοκήπιο το προτσές της μετατροπής του φεουδαρχικού τρόπου παραγωγής σε κεφαλαιοκρατικό. Η βία είναι η μαμή κάθε παλιάς κοινωνίας που κυφορεί μια καινούρια. Η ίδια η βία είναι οικονομική δύναμη»¹⁴.

Τελικά, σύμφωνα με το Μαρξ η βία είναι αυτή που συνοψίζει την ουσία της γέννησης και της εδραίωσης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής: «το κεφάλαιο γεννιέται βουτηγμένο από την κορυφή ως τα νύχια στο αίμα και στη βρωμιά»¹⁵.

Δούλοι εργάτες γης

Που οδηγεί η πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου, δηλαδή η ιστορική γένεσή του;

Κατά τον Μαρξ: «εφόσον δεν πρόκειται για άμεση μετατροπή δούλων και δουλοπάροικων σε μισθωτούς εργάτες, δηλαδή για απλή αλλαγή στη μορφή, σημαίνει μονάχα την απαλλοτρίωση

14. ο.π. σελ. 775- 776

15. ο.π. σελ. 785

των άμεσων παραγωγών, δηλαδή τη διάλυση της ατομικής ιδιοκτησίας που στηρίζεται στην προσωπική εργασία»¹⁶.

Ο Μαρξ, ωστόσο, δεν αναπολεί την ξεπερασμένη εκείνη εποχή, στην οποία ο εργάτης ήταν ατομικός ιδιοκτήτης των μέσων παραγωγής του. Και αυτό επειδή όπως λέει ο ίδιος: «αυτός ο τρόπος παραγωγής προϋποθέτει το κομματάισμα της γης και των άλλων μέσων παραγωγής. Όπως αποκλείει τη συγκέντρωση των τελευταίων, έτσι αποκλείει και τη συνεργασία, τον καταμερισμό της εργασίας μέσα στα ίδια τα προτσές της παραγωγής, αποκλείει την κοινωνική κυριάρχηση και ρύθμιση της φύσης, την ελεύθερη ανάπτυξη των κοινωνικών παραγωγικών δυνάμεων. Συμβιβάζεται μονάχα με τους στενούς αυτοφυείς περιορισμούς της παραγωγής και της κοινωνίας. Το να θέλουμε να τον διαιωπίσουμε, θα σήμαινε όπως λέει με το δίκιο του ο Πεκέρ, “να θεσπίσουμε τη γενική μετριότητα”. Σε ένα ορισμένο βαθμό ανάπτυξης δημιουργεί ο ίδιος τα υλικά μέσα της καταστροφής του»¹⁷. Τα ατομικά και κομματιασμένα μέσα παραγωγής μετατρέπονται σε κοινωνικά συγκεντρωμένα και η μικρή ιδιοκτησία των πολλών σε μεγάλη ιδιοκτησία των λίγων. Οι εργάτες μετατρέπονται σε προλετάριους και οι όροι δουλειάς τους σε κεφάλαιο, η εργασία κοινωνικοποιείται, όπως και η γη και τα υπόλοιπα μέσα παραγωγής. «Επομένως αποκτά νέα μορφή και η παραπέρα απαλλοτρίωση των ατομικών ιδιοκτητών. Αυτός που είναι τώρα να απαλλοτριωθεί δεν είναι πια ο εργάτης που διευθύνει μόνος του το νοικοκυριό του, αλλά ο κεφαλαιοκράτης που εκμεταλλεύεται πολλούς εργάτες»¹⁸.

Η απαλλοτρίωση αυτή συντελείται με τους εσωτερικούς νόμους της ίδιας της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, με τη συγκεντροποίηση των κεφαλαίων, δηλαδή με την απαλλοτρίωση πολλών κεφαλαιοκρατών από λίγους, την παραπέρα κοινωνικοποίηση της εργασίας και τη δημιουργία της παγκόσμιας αγοράς και του μονοπωλίου. Σε αυτές τις συνθήκες αυξάνει ταυτόχρονα η εκμετάλλευση και η αθλιότητα της εργατικής τάξης, που διαρκώς πληθαίνει και που διαπαιδαγωγείται, συνενώνεται και οργανώνεται από αυτόν τον ίδιο το μηχανισμό

---

16. ο.π. σελ. 785

17. ο.π. σελ. 786

18. ο.π. σελ. 787

του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής. Ο Μαρξ καταλήγει στο συμπέρασμα ότι: *«η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής και η κοινωνικοποίηση της εργασίας φτάνουν σε ένα σημείο, όπου δε συμβιβάζονται με το κεφαλαιοκρατικό τους περίβλημα. Το περίβλημα αυτό σπάει. Σημαίνει το τέλος της κεφαλαιοκρατικής ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωτές απαλλοτριώνονται»*¹⁹.

Το τέλος αυτό δε συνιστά την αποκατάσταση της ατομικής ιδιοκτησίας. Κατά τον Μαρξ: *«αποκαθιστά, όμως, την προσωπική ιδιοκτησία πάνω στη βάση των επιτεύξεων της κεφαλαιοκρατικής εποχής: της συνεργασίας και της κοινής κατοχής της γης και των μέσων παραγωγής που τα παράγει η εργασία η ίδια»*. Με άλλα λόγια, ο Μαρξ υποδεικνύει ότι η ιστορική τάση του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής είναι να δημιουργεί τους απαραίτητους εκείνους όρους για το ξεπέρασμά του και τη μετάβαση στον κομμουνιστικό τρόπο παραγωγής.

Χονγκ- Κονγκ, φωτογραφος Peter Steward

1.2 Η αντίθεση πόλης- υπαίθρου στο καπιταλιστικό σύστημα

Η μαρξιστική φιλοσοφία, ο διαλεκτικός υλισμός, μελετά την ανθρώπινη κοινωνία μέσα από τις αντιθέσεις της. Ο Μαρξ έδειξε πως η βασική αντίθεση του καπιταλιστικού συστήματος είναι η αντίθεση κεφαλαίου- εργασίας. Ο χώρος, επομένως, ως αντανάκλαση του τρόπου παραγωγής συνίσταται και αυτός από αντιθέσεις. Όπως είδαμε και στο κεφάλαιο για την πρωταρχική συσσώρευση, η ανάπτυξη της πόλης προϋπέθετε την παρακμή της υπαίθρου. Άρα η πόλη και η ύπαιθρος στον καπιταλισμό έχουν μία ανταγωνιστική σχέση μεταξύ τους και ο διαχωρισμός τους σχετίζεται με τον καταμερισμό της εργασίας, η οποία διαιρείται σε εμπορική και βιομηχανική στις πόλεις από τη μία μεριά και αγροτική στην ύπαιθρο από την άλλη.

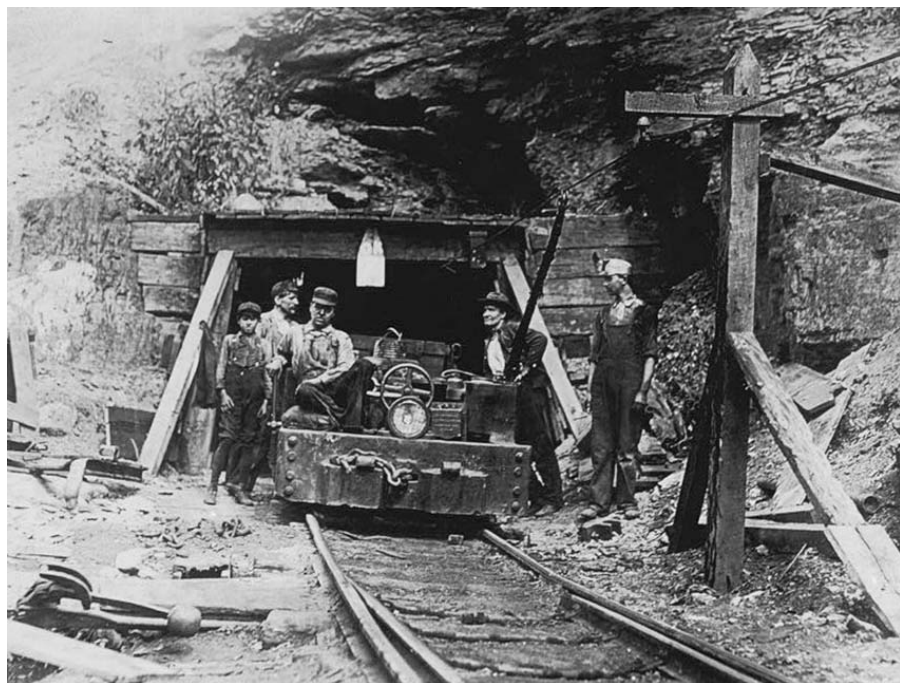
Αναφέρεται από τους Μαρξ και Ένγκελς στο **«Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος»**: *«Η αστική τάξη υπέταξε την ύπαιθρο στην κυριαρχία της πόλης. Δημιούργησε τεράστιες πόλεις, αύξησε σε μεγάλο βαθμό τον αριθμό του αστικού πληθυσμού σε σύγκριση με τον αγροτικό και απέσπασε έτσι ένα μεγάλο μέρος του πληθυσμού από την ηλιθιότητα της αγροτικής ζωής»¹*. Η πόλη και η ύπαιθρος μεταβάλλονται και υποτάσσονται στις ανάγκες αναπαραγωγής του κεφαλαίου. Δημιουργείται ένας νέος τύπος πόλης, η βιομηχανική πόλη, που γίνεται το κέντρο της καπιταλιστικής παραγωγής. Η πόλη συγκεντρώνει όχι μόνο τον πληθυσμό, την αστική τάξη και το προλεταριάτο, αλλά και τα όργανα της παραγωγής, το κεφάλαιο, τις ανάγκες, την ψυχαγωγία. Γι' αυτό το λόγο η ύπαρξη της πόλης συνεπάγεται άμεσα την αναγκαιότητα της διοίκησης, της αστυνομίας, των φόρων κλπ., με δυο λόγια την αναγκαιότητα της πολιτικής εξουσίας.

Οι παραγωγικές δυνάμεις της βιομηχανίας ενεργούν δυναμικά και πάνω στην ύπαιθρο. Η μεγάλη βιομηχανία προκαλεί στη γεωργία μια πραγματική επανάσταση. Ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αντικαθιστά την παραδοσιακή εκμετάλλευση του εδάφους με την τεχνολογική εφαρμογή της επιστήμης.

---

1. Κ. Μαρξ- Φρ. Ένγκελς: Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2005, σελ. 30-31

Η αγροτική παραγωγή βιομηχανοποιείται και η καλλιεργήσιμη επιφάνεια αυξάνεται. Βέβαια, όπως γράφει και ο Μαρξ στον **1ο τόμο του Κεφαλαίου** αυτό γίνεται ταυτόχρονα με την καταλήστευση των φυσικών πόρων: «κάθε πρόοδος της κεφαλαιοκρατικής γεωργίας δεν είναι πρόοδος μόνο στην τέχνη καταλήστευσης του εργάτη, μα και στην τέχνη καταλήστευσης του εδάφους, κάθε πρόοδος στο ανέβασμα της γονιμότητάς του για ένα ορισμένο χρονικό διάστημα είναι ταυτόχρονα και πρόοδος στην καταστροφή των μόνιμων πηγών αυτής της γονιμότητας.[...]Επομένως, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή αναπτύσσει μόνο την τεχνική και το συνδυασμό του κοινωνικού προτσές παραγωγής, υποσκάπτοντας ταυτόχρονα τις πηγές από όπου αναβρύζει κάθε πλούτος: τη γη και τον εργάτη»².

Ορυχείο άνθρακα στην Αγγλία το 1908

2. Κ. Μαρξ, Το Κεφάλαιο, τόμος 1ος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2002, σελ. 522-523

Η γη συγκεντρώνεται σε όλο και λιγότερα χέρια και ο αγροτικός πληθυσμός μειώνεται, αφού δεν είναι σε θέση να χρησιμοποιήσει τα νέα τεχνικά μέσα και να αντέξει στο συναγωνισμό. Αφενός, η ανάπτυξη της παραγωγής στις πόλεις προσελκύει εκεί το μεγαλύτερο μέρος του αγροτικού πληθυσμού, όπου χρησιμοποιείται ανάλογα με τις ανάγκες του κεφαλαίου. Αφετέρου, όσοι απομένουν στην ύπαιθρο είτε μετατρέπονται σε μισθοσυντήρητους εργάτες γης, είτε διατηρούν ακόμη μια μικρή ιδιοκτησία γης, που δεν μπορεί να ανταγωνιστεί τη μεγάλη γαιοκτησία και καταδικάζονται στην εξαθλίωση. Η ανάπτυξη της αγροτικής οικονομίας στις καπιταλιστικές χώρες επιβεβαιώνει τα λόγια του Λένιν ότι *«ο καπιταλισμός ανεβάζει το επίπεδο της γεωργικής τεχνικής και αναπτύσσει την αγροτική οικονομία, αλλά αυτό μπορεί να το κάνει μόνο καταστρέφοντας, ταπεινώνοντας και καταπιέζοντας τις μάζες των μικρών παραγωγών»*³. Οι ανάγκες της κοινωνικής μεταβολής και η πάλη των τάξεων έχουν ανέβει έτσι στα χωριά στο ίδιο επίπεδο όπως και στις πόλεις.

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι η οικονομική βάση της αντίθεσης πόλης- υπαίθρου είναι η εκμετάλλευση του χωριού από την πόλη, η απαλλοτρίωση των κτημάτων της αγροτιάς και η καταστροφή της πλειοψηφίας του αγροτικού πληθυσμού από τη γρήγορη ανάπτυξη της βιομηχανίας, του εμπορίου, του πιστωτικού συστήματος στον καπιταλισμό. Γι' αυτό, η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και το χωριό στον καπιταλισμό, είναι αντίθεση συμφερόντων. Πάνω στη βάση αυτή γεννήθηκε η εχθρική στάση του χωριού προς την πόλη και γενικά προς τους «κατοίκους της πόλης».

Επίσης, ο διαχωρισμός ανάμεσα στην πόλη και την ύπαιθρο εξαρτάται από τη διαίρεση της εργασίας σε πνευματική και χειρωνακτική. Στην ύπαιθρο εναπόκειται η χειρωνακτική εργασία, που στερείται εξυπνάδας, ενώ στην πόλη ανήκει η εμπλουτισμένη και εξελιγμένη από τη διάνοηση εργασία, που περιλαμβάνει και τις υπηρεσίες της διοίκησης και της εξουσίας. Στην αντίθεση χειρωνακτικής και πνευματικής εργασίας, που συνεπάγεται την αντίθεση πόλης- υπαίθρου, αναφέρεται ο Ένγκελς στο **«Αντι-**

---

3. Β.Ι. Λένιν, Άπαντα, εκδόσεις Σύγχρονη Εποχή- 1985 , τόμος 19 σελ. 343

Ντίρινγκ»: «Ο πρώτος μεγάλος καταμερισμός εργασίας κιόλας, ο χωρισμός της πόλης από την ύπαιθρο, καταδίκασε τον πληθυσμό της υπαίθρου σε μια αποθλάκωση χιλιάδων χρόνων και τις πόλεις στην υποδούλωση του καθενός κάτω από το ζυγό της μεμονωμένης χειροτεχνίας. Κατέστρεψε τη βάση για την πνευματική ανάπτυξη των μεν και τη σωματική ανάπτυξη των δε. Όπως ο χωρικός ιδιοποιείται τη γη και ο κάτοικος της πόλης τη χειροτεχνία του, έτσι και η γη ιδιοποιείται το χωρικό και η χειροτεχνία το χειροτέχνη. Με τον καταμερισμό της εργασίας καταμερίζεται και ο άνθρωπος. Όλες οι υπόλοιπες σωματικές και πνευματικές ικανότητες θυσιάζονται στο βωμό μιας και μοναδικής δραστηριότητας»⁴. Ποιο είναι το αποτέλεσμα; Η γενική αλλοτρίωση του ανθρώπου. Το άτομο υποδουλωμένο στον καταμερισμό της εργασίας υπομένει μια δραστηριότητα και μια κατάσταση που του επιβάλλεται.

Εργάτες σε γραμμή παραγωγής το 1930

4. Φρ. Ένγκελς: Αντί- Ντίρινγκ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2010, σελ. 447-448

Χειρωνακτική εργασία σε ορυχείο

Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς ο διαχωρισμός της πόλης και της υπαίθρου μπορεί και πρέπει να ξεπεραστεί, όπως και ο καταμερισμός της εργασίας. Το ξεπέραςμα αυτό δεν μπορεί να γίνει στα όρια του καπιταλιστικού συστήματος, αφού όπως είδαμε και παραπάνω, αυτό γεννά την αντίθεση και την οξύνει. Είναι το αποτέλεσμα ενός «αριθμού από προκαταρκτικές υλικές συνθήκες, που η απλή θέληση δεν είναι ικανή να πραγματοποιήσει»⁵. Προϋποθέτει μια αύξηση των παραγωγικών δυνάμεων καθώς και την εμφάνιση καινούριων παραγωγικών σχέσεων. Κατά συνέπεια έναν άλλον τρόπο παραγωγής, μία άλλη κοινωνία, την κομμουνιστική. Ο Μαρξ τονίζει ότι η κατάργηση της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο είναι ένας από τους πρώτους όρους της κομμουνιστικής κοινότητας.

Στο «Αντί- Ντίρινγκ» ο Ένγκελς γράφει για το πώς ο καταμερισμός της εργασίας θα εξαφανιστεί στην κομμουνιστική κοινωνία: «η κοινωνία, κάνοντας τον εαυτό της κυρίαρχο σε όλα τα μέσα παραγωγής για να τα χρησιμοποιεί κοινωνικά σχεδιασμένα, εξαφανίζει τη μέχρι τώρα υποδούλωση των ανθρώπων στα δικά τους μέσα παραγωγής. [...] Ο παλιός τρόπος παραγωγής πρέπει να ανατραπεί εκ θεμελίων και ιδίως ο παλιός καταμερισμός της εργασίας πρέπει να

5. Α. Λεφέβρ: Μαρξισμός και πόλη, εκδ. Οδυσσεάς- 1975, σελ. 43

εξαφανιστεί. Στη θέση του, πρέπει να μπει μια οργάνωση της παραγωγής, στην οποία, αφενός, κανένας να μην μπορεί να φορτώσει σ' άλλους το δικό του μερίδιο στην παραγωγική εργασία, αυτή τη φυσική προϋπόθεση της ανθρώπινης ύπαρξης, και στην οποία, αφετέρου, η παραγωγική εργασία γίνεται, αντί για μέσο της υποδούλωσης, μέσο της απελευθέρωσης των ανθρώπων, δίνοντας στον καθένα την ευκαιρία να αναπτύξει και να δραστηριοποιήσει όλες τις ικανότητές του, σωματικές και πνευματικές, σ' όλες τις κατευθύνσεις, ώστε η εργασία από βάρος που ήταν πριν, να γίνει απόλαυση. [...] Με τη σημερινή ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων [...] αρκεί ο παραμερισμός των εμποδίων και των διαταραχών που πηγάζουν από τον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, αρκεί ο παραμερισμός της διασπάθισης (εννοεί τον ανταγωνισμό) των προϊόντων και των μέσων παραγωγής για να μειωθεί ο χρόνος εργασίας σε ένα ελάχιστο όριο»⁶. Ο Ενγκελς, βασιζόμενος στο Κεφάλαιο του Μαρξ, στηρίζει τα επιχειρήματά του στην τεχνική βάση της μεγάλης βιομηχανίας, η οποία υπαγορεύει από τη φύση της την εναλλαγή της εργασίας, τη ρευστότητα της λειτουργίας, την κινητικότητα του εργάτη και πετάει αδιάκοπα μάζες κεφαλαίου και μάζες εργατών από τον ένα κλάδο παραγωγής στον άλλο. Έτσι, συμπεραίνει ότι «τα επαναστατικά στοιχεία, τα οποία θα παραμερίσουν τον παλιό καταμερισμό της εργασίας μαζί με το χωρισμό πόλης- υπαίθρου και θα ανατρέψουν όλη την παραγωγή, εμπεριέχονται κιόλας σε εμβρυακή μορφή στους όρους παραγωγής της σύγχρονης μεγάλης βιομηχανίας και ότι ο σημερινός καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής τα εμποδίζει να αναπτυχθούν»⁷. Σε καμία περίπτωση, όμως, δεν υποστηρίζει ότι η κατάργηση του καταμερισμού της εργασίας σημαίνει την επιστροφή προς τα πίσω, προς μια προκαπιταλιστική κατάσταση.

Πιο συγκεκριμένα αναφερόμενος στην κομμουνιστική κοινωνία περιγράφει: «Μόνο μια κοινωνία που βάζει σε αρμονική κίνηση μεταξύ τους τις παραγωγικές δυνάμεις της μ' ένα μοναδικό μεγάλο σχέδιο, μπορεί να επιτρέψει στη βιομηχανία, να εγκατασταθεί σ' όλη τη χώρα διασκορπισμένη με τον τρόπο που ταιριάζει πιο καλά με τη δική της

6. Φρ. Ένγκελς: Αντι- Ντίρινγκ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2010, σελ. 450-451

7. ο.π. σελ. 455

ανάπτυξη και τη διατήρηση- και ανάπτυξη αντίστοιχα- όλων των υπόλοιπων στοιχείων της παραγωγής. Η άρση της αντίθεσης πόλης- υπαίθρου δεν είναι μονάχα δυνατή σύμφωνα μ' αυτό. Είναι μια άμεση αναγκαιότητα της ίδιας της βιομηχανικής παραγωγής, όπως έχει γίνει επίσης μια αναγκαιότητα της αγροτικής παραγωγής και, επιπλέον, της δημόσιας υγιεινής. Μόνο με τη συγχώνευση της πόλης και της υπαίθρου μπορεί να ξεπεραστεί η σημερινή δηλητηρίαση του αέρα, των υδάτων και του εδάφους. Μόνο έτσι μπορούν να φτάσουν οι μάζες, που μαραίνονται στις πόλεις, στο σημείο να χρησιμοποιείται η κοπριά τους για την καλλιέργεια φυτών αντί για την καλλιέργεια ασθενειών»⁸.

Η νέα κοινωνία, σύμφωνα με τον Ένγκελς, απαλλαγμένη από τους φραγμούς της καπιταλιστικής παραγωγής μπορεί να δημιουργήσει ένα γένος ολόπλευρα καταρτισμένων παραγωγών, οι οποίοι θα καταλαβαίνουν τις επιστημονικές βάσεις όλης της παραγωγής. Η παραγωγική τους δύναμη αντισταθμίζει με το παραπάνω τη μεταφορική εργασία των πρώτων υλών ή των καυσίμων, που προμηθεύονται από μεγαλύτερες αποστάσεις. Επομένως, «η άρση του χωρισμού πόλης υπαίθρου δεν είναι ουτοπία, ούτε σύμφωνα με την άποψη ότι έχει σαν προϋπόθεση τον όσο το δυνατό πιο ισομερή καταμερισμό της μεγάλης

βιομηχανίας σ' όλη τη χώρα. Ο πολιτισμός, βεβαίως, μας άφησε στις μεγάλες πόλεις μια κληρονομιά, ο παραμερισμός της οποίας θα απαιτήσει πολύ χρόνο και κόπο. Πρέπει, ωστόσο, να παραμεριστούν και θα παραμεριστούν (εννοεί τις μεγάλες πόλεις) κι αν πρόκειται για μια μακρόχρονη διαδικασία»⁹.

Φτάνουμε στο συμπέρασμα ότι για να εδραιωθεί η κομμουνιστική κοινωνία απαιτείται όχι μόνο η εξάλειψη της αστικής τάξης, αλλά και το ξεπέραςμα των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων που αποτελούν τη ραχοκοκαλιά της αστικής κοινωνίας. Η διάκριση πόλης- χωριού ανήκει σ' αυτές. Το ξεπέραςμα αυτών των αντιθέσεων είναι μία μακρόχρονη διαδικασία που ξεκινά με την κατάληψη της εξουσίας από την εργατική τάξη και την οικοδόμηση του σοσιαλισμού, δηλαδή της ανώριμης βαθμίδας του κομμουνισμού, όπου συνεχίζεται η διαπάλη με τα κατάλοιπα της καπιταλιστικής κοινωνίας μέχρι την ολοκληρωτική τους εξάλειψη στην ανώτερη βαθμίδα του κομμουνισμού. Ο Ένγκελς δεν μιλάει ούτε για την πλήρη κατάργηση της πόλης, ούτε της υπαίθρου, αλλά για τη συγχώνευσή τους. Γίνεται, όμως, σαφής όταν μιλά για την εξαφάνιση της μεγάλης πόλης. Αυτή την ιδέα την είχε ο Ένγκελς από τη νεότητά του και δεν την εγκατέλειψε ποτέ. Στο «**Ζήτημα της κατοικίας**» την επαναφέρει και προδιαγράφει, με την προϋπόθεση της εξάλειψης του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, έναν καταμερισμό, τόσο ίσο όσο και δυνατό να πραγματοποιηθεί, του πληθυσμού σε όλη τη χώρα. Σύμφωνα με τον Ένγκελς η επίλυση των πολεοδομικών προβλημάτων αποκλείει τη διατήρηση των σύγχρονων μεγάλων πόλεων. Με βάση τα παραπάνω οδηγούμαστε στο συμπέρασμα ότι στην κομμουνιστική κοινωνία οι σημερινές χωρικές δομές, με τις αντιθέσεις τους, θα παραμεριστούν. Ωστόσο, είναι αδύνατο να προβλέψουμε πώς ακριβώς θα είναι αυτές που θα τις αντικαταστήσουν.

---

9. ο.π. σελ. 454

1.3 Ο Β.Ι. Λένιν για την αντίθεση πόλης-υπαίθρου και το σοσιαλιστικό μετασχηματισμό του χωριού

Η επίλυση της αντίθεσης πόλης- χωριού απασχόλησε μεταγενέστερα και τον Λένιν κατά την περίοδο της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ. Ο Λένιν χαρακτήριζε την αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό ως μια από τις πιο βαθιές αιτίες της οικονομικής και πολιτιστικής καθυστέρησης του χωριού και θεωρούσε, όπως προγενέστερα ο Μαρξ και ο Ένγκελς, ότι η εξάλειψή της είναι «ένα από τα ζωτικά καθήκοντα της οικοδόμησης του κομμουνισμού»¹.

Με τα πρώτα μέτρα της εργατικής εξουσίας, τέσσερις μήνες μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση, τέθηκαν οι βάσεις για την υλοποίηση αυτού του στόχου. Το Φεβρουάριο του 1918 δημοσιεύτηκε το διάταγμα της Εκτελεστικής Επιτροπής, που θέσπιζε την κοινωνικοποίηση της γης:

«ΑΡΘΡΟ ΠΡΩΤΟ.- Όλα τα δικαιώματα ιδιοκτησίας πάνω στο έδαφος, το υπέδαφος, τα νερά, τα δάση και τις ζωντανές δυνάμεις της φύσης, μέσα στα όρια της επικράτειας της Ομόσπονδης Δημοκρατίας των Σοβιέτ της Ρωσίας καταργούνται για πάντα.

ΑΡΘΡΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.- Το έδαφος χωρίς να επιτρέπεται καμία εξαγορά (κρυφή ή φανερή) αποδίδεται από σήμερα στη διάθεση του συνόλου των εργαζομένων.

ΑΡΘΡΟ ΤΡΙΤΟ.- Το δικαίωμα χρήσης του εδάφους ανήκει μόνο σ' όσους το καλλιεργούν με την προσωπική τους εργασία...»²

Η Ρωσία του '17 ήταν μία «μικροαγροτική» χώρα με φεουδαρχικά κατάλοιπα και έντονα στοιχεία καθυστέρησης στην αχανή της υπαίθρο. Στα χωριά συντηρούνταν ακόμη η μικρή ιδιοκτησία και το μικρό νοικοκυριό, ενώ μεγάλο μέρος της γης είχαν στην κατοχή τους και τα πιο εύπορα

1. Β.Ι. Λένιν: Για την Πολιτιστική Επανάσταση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2009, σελ. 81, σχέδιο Προγράμματος του ΚΚΡ (μπ.)

2. Α. Κοπ: Πόλη και Επανάσταση, εκδ. Νέα Σύνορα- 1976, σελ. 74

στρώματα του χωριού, οι κουλάκοι³. Η ύπαρξη αυτών των στρωμάτων αποτελούσε τροχοπέδη στο σοσιαλιστικό μετασχηματισμό του χωριού. Ιδιαίτερα οι κουλάκοι κατά την περίοδο της σοσιαλιστικής οικοδόμησης ασκούσαν ανοιχτή αντεπαναστατική δράση π.χ. με σαμποτάζ της παραγωγής, μαύρη αγορά κλπ.

Σοβιετικές αφίσες που προπαγανδίζουν τον πόλεμο κατά των κουλάκων

3. Το 1913 η αγροτική οικονομία απασχολούσε πάνω από το 75% του πληθυσμού και αριθμούσε 20 εκατομμύρια αγροτικών νοικοκυριών, από αυτά 30% δίχως ζώα, 34% δίχως εργαλεία οργώματος, 15% δίχως χωράφια. Τα πολύ φτωχά νοικοκυριά έφταναν το 65% του γενικού συνόλου, τα μεσαία το 20%, των εύπορων αγροτών (κουλάκοι) το 15%. Στους γαιοκτήμονες, στους αυλικούς και στα μοναστήρια ανήκε το 42% της γης, στους κουλάκους το 37% της γης και στους υπόλοιπους αγρότες το 11%. Περισσότερο από 88% της καλλιεργήσιμης έκτασης κάλυπτε η καλλιέργεια σιτηρών. Το κύριο μέρος των εμπορεύσιμων σιτηρών παραγόταν από τα νοικοκυριά των γαιοκτημόνων και των κουλάκων. Στην προεπαναστατική Ρωσία δεν υπήρχε βιομηχανία κατασκευής τρακτέρ και αυτοκινήτων. Η παραγωγή αγροτικών μηχανών γινόταν σε μικρά χειροτεχνικά και ημιχειροτεχνικά εργαστήρια και μεγάλο μέρος των αγροτικών μηχανών και εργαλείων αγοράζονταν από το εξωτερικό.

Ωστόσο, η μικρή ιδιοκτησία, τα μικρά ατομικά νοικοκυριά ήταν και αυτά σύμφωνα με το Λένιν «ρίζες του καπιταλισμού»⁴, αφ'ενός σε οικονομικό και αφετέρου σε πολιτιστικό επίπεδο, και έβλεπε το ξεπέρασμά τους ως μοναδική προϋπόθεση για την εδραίωση του σοσιαλισμού. Πίστευε ότι ο μόνος τρόπος για να ξεπεραστούν ήταν να ληφθούν δραστικά μέτρα για να μεταφερθεί η οικονομία της Ρωσίας μαζί και η γεωργία, σε νέα τεχνική βάση, στην τεχνική βάση της σύγχρονης μεγάλης παραγωγής, στη συνένωση βιομηχανίας και γεωργίας. Για να επιτευχθεί αυτό έπρεπε να πραγματοποιηθεί ο εξηλεκτρισμός της τεράστιας σοβιετικής υπαίθρου, που οδηγούσε στο «πέραςμα από το σκοτάδι στην κοινωνική ζωή»⁵ για τον αγρότη.

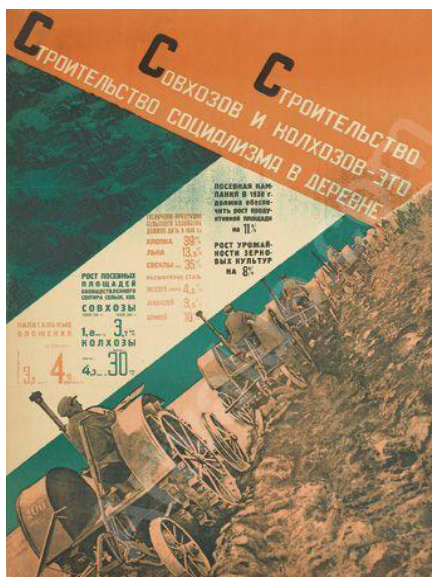

4. Β.Ι. Λένιν: Για την Πολιτιστική Επανάσταση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2009, σελ. 111, Εισήγηση της Πανρωσικής Κεντρικής Εκτελεστικής Επιτροπής και του Συμβουλίου των Επιτρόπων του Λαού για την εξωτερική και εσωτερική πολιτική, στο 8ο Πανρωσικό Συνέδριο των Σοβιέτ, 22-29/12/1920

5. ο.π. σελ. 113

Ήταν απαραίτητη η αναδιοργάνωση όλης της κοινωνικής οικονομίας, με το πέρασμα από το ατομικό, χωριστό μικροεμπορευματικό νοικοκυριό στο κοινωνικό, μεγάλο νοικοκυριό, με βάση την από κοινού, συντροφική, κολεκτιβιστική καλλιέργεια της γης, με τη χρησιμοποίηση γεωργικών μηχανών και τρακτέρ, με την εφαρμογή επιστημονικών μεθόδων εντατικοποίησης της γεωργίας. Με άλλα λόγια η κολλεκτιβοποίηση, δηλαδή η ορθολογική οργάνωση της παραγωγής και της κοινωνικής ζωής με βάση τον Κεντρικό Σχεδιασμό, έπρεπε να περάσει και στην ύπαιθρο. Στα τέλη του 1917- αρχές 1919 άρχισαν να δημιουργούνται στο χωριό τα πρώτα κολλεκτιβοποιημένα νοικοκυριά. Τέτοια ήταν τα κολχόζ, που ήταν συνεταιριστικά αγροκτήματα και τα σοβχόζ, που ήταν οι πρότυποι κρατικοί- σοσιαλιστικοί οργανισμοί στην αγροτική παραγωγή. Ιδιαίτερα τα σοβχόζ στηρίζονταν στην εκμηχάνιση της παραγωγής, ενώ το σύνολο του προϊόντος τους ήταν κοινωνική ιδιοκτησία. Στα κολχόζ διαμορφώθηκε μια μεταβατική μορφή ομαδικής ιδιοκτησίας, ο συνεταιρισμός, με σκοπό να συμβάλλει στη μετατροπή της μικρής ατομικής εμπορευματικής παραγωγής σε

Σοβιετικές αφίσες προπαγάνδησης των κολχόζ

άμεσα κοινωνική παραγωγή. Τα κολχόζ σε ένα βάθος χρόνου έπρεπε να μετασχηματιστούν σε σοβχόζ, ώστε να εξαλειφθεί η αγροτική εμπορευματική παραγωγή και οι διαφορές μεταξύ των δύο εργαζόμενων τάξεων, της εργατικής και της κολχόζνικης αγροτικής.

Κολχόζ στο Βόρειο Καύκασο, 1930

Μέχρι τότε στα ατομικά αγροτικά νοικοκυριά υπήρχε τεράστια σπατάλη ανθρώπινων δυνάμεων και εργασίας και η παραγωγή τους δεν επαρκούσε για να ικανοποιηθεί η ανάγκη επισιτισμού όλου του σοβιετικού πληθυσμού. Τα προϊόντα της αγροτικής παραγωγής ήταν απαραίτητα τόσο για τον εφοδιασμό της βιομηχανίας με αγροτικές πρώτες ύλες, όσο και για τον εφοδιασμό της εργατικής τάξης των πόλεων με προϊόντα διατροφής. *«Η παραγωγικότητα της εργασίας θα ανέβαινε στο διπλάσιο και στο τριπλάσιο, θα εξοικονομούνταν δύο και τρεις φορές περισσότερη ανθρώπινη εργασία για τη γεωργία και όλη την ανθρώπινη οικονομία, αν συντελούνταν το πέρασμα από τα σκόρπια μικρά*

νοικοκυριά στα κοινωνικά νοικοκυριά»⁶, σημείωνε ο Λένιν.

Για να υλοποιηθεί το σχέδιο αυτό έπρεπε η γεωργία να μετατραπεί από έναν κλάδο παραγωγής που διεξαγόταν τυφλά, πρωτόγονα, σε κλάδο βασισμένο στην επιστήμη και στις επιτεύξεις τις τεχνικής. «Την εργασία που ο αγρότης κάνει στο δικό του κομμάτι γης, το δικό του νοικοκυριό, με τα ζώα του, τα πουλερικά του, τη σθάρνα του, το ξύλινο αλέτρι του κλπ., την είδαμε πολλά χρόνια, πολλές εκατονταετίες. Ξέρουμε πολύ καλά ότι στη Ρωσία και στις άλλες χώρες απ'αυτή βγαίνει μόνο αμορφωσιά, φτώχεια για τον αγρότη, κυριαρχία των πλουσίων πάνω στη φτωχολογιά, γιατί με το σκόρπισμα δεν είναι δυνατό να εκπληρωθούν τα καθήκοντα εκείνα που στέκουν μπροστά στους αγροτοοικονομικούς κλάδους. Μπορούμε μόνο να έχουμε πάλι την παλιά φτώχεια, που απ'αυτή ένας στους εκατό ή και πέντε στους εκατό μπορεί να κατορθώσουν να γίνουν πλούσιοι, ενώ οι υπόλοιποι ζουν στην αθλιότητα. Να γιατί το καθήκον μας τώρα είναι να περάσουμε στην κοινή καλλιέργεια της γης, να περάσουμε στο μεγάλο κοινό νοικοκυριό»⁷. Όσον αφορά τα καλά οργανωμένα αγροκτήματα, που ως τότε χρησίμευαν μόνο σαν πηγή πλουτισμού ορισμένων ατόμων, που χρησίμευαν σαν πηγή αναβίωσης του καπιταλισμού, υποταγής και υποδούλωσης των μισθωτών εργατών, έπρεπε τώρα με το νόμο για την κοινωνικοποίηση και την πλήρη κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στη γη, να αξιοποιηθούν και να χρησιμεύσουν για τα εκατομμύρια των εργαζόμενων σαν πηγή γεωργικών γνώσεων και πολιτισμού, πηγή ανύψωσης της παραγωγικότητας.

Πώς, όμως, θα πείθονταν οι αγρότες για ένα τέτοιο πέρασμα;

Αναφερόμενος ο Λένιν στην αξία του συνεταιρισμού για το μετασχηματισμό του χωριού έλεγε πως: «όταν οργανωθεί όλος ο πληθυσμός σε συνεταιρισμούς θα στεκόμαστε ήδη και με τα δυο μας πόδια σε σοσιαλιστικό έδαφος. Ο όρος όμως αυτός της οργάνωσης όλου του πληθυσμού σε συνεταιρισμούς

---

6. ο.π. σελ. 120, Λόγος στο 1ο Πανρωσικό Συνέδριο των γεωργικών υπηρεσιών, των επιτροπών φτωχολογιάς και των κομμούνων, 11/12/1918

7. ο.π. σελ. 123-124, Συνεδρίαση του 1ου Συνεδρίου των εργατών γης του κυβερνείου Πετρούπολης, 13/3/1919

προϋποθέτει ένα τέτοιο πολιτιστικό επίπεδο της αγροτιάς (ακριβώς της αγροτιάς που είναι η τεράστια μάζα) που η καθολική οργάνωση σε συνεταιρισμούς είναι αδύνατο γίνει χωρίς μια ολόκληρη πολιτιστική επανάσταση»⁸.

Ο Λένιν καταλάβαινε ότι, λόγω του μεγάλου κατακερματισμού της αγροτικής ιδιοκτησίας, ο παραγωγικός και οικονομικός μετασχηματισμός του χωριού δεν μπορούσε να υλοποιηθεί με βιαστικό και βίαιο τρόπο. «Να ενεργήσουμε εδώ με τη βία σημαίνει να καταστρέψουμε όλη την υπόθεση. Εδώ χρειάζεται μακρόχρονη δουλειά διαπαιδαγώγησης»⁹.

Εθελοντική ένταξη στα κολχόζ

«Μπορούμε να επιδράσουμε στα εκατομμύρια μικρά νοικοκυριά μόνο βαθμιαία, συνετά, μόνο με το καλό πρακτικό παράδειγμα, γιατί οι αγρότες είναι πολύ πρακτικοί άνθρωποι, πολύ γερά δεμένοι με το παλιό αγροτικό νοικοκυριό, για να δεχτούν οποιεσδήποτε σοβαρές αλλαγές μόνο με συμβουλές και με υποδείξεις βιβλίων... Μόνο όταν αποδειχτεί έμπρακτα με την πείρα, που να την καταλαβαίνουν οι αγρότες, πως το πέρασμα στη συντροφική, συνεταιριστική γεωργία είναι απαραίτητο και δυνατό, μόνο τότε θα έχουμε το δικαίωμα να πούμε πως έγινε ένα σοβαρό βήμα στο δρόμο της σοσιαλιστικής

8. ο.π. σελ. 126, Για το Συνεταιρισμό

9. ο.π. σελ. 124, το 8ο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ.), 18-23/3/1919, Εισήγηση για τη δουλειά στο χωριό

γεωργίας σε μια τόσο απέραντη χώρα, όπως η Ρωσία»¹⁰.

Ο Λένιν αναγνώριζε τον προοδευτικό ρόλο των πόλεων και το γεγονός ότι εκεί αναπτύχθηκαν ανάμεσα στα άλλα οι επιστήμες και οι τέχνες. Οι κατακτήσεις αυτές έπρεπε, όμως, να γίνουν προσιτές σε όλο το λαό και να εξαλειφθεί η αποξένωση από τον πολιτισμό των εκατομμυρίων του αγροτικού πληθυσμού, που ο Μαρξ εύστοχα την ονόμασε «ηλιθιότητα της ζωής του χωριού». Με τη δυνατότητα μετάδοσης της ηλεκτρικής ενέργειας σε απόσταση και την ανάπτυξη των μεταφορών δεν υπήρχε πια κανένα απολύτως τεχνικό εμπόδιο ώστε να μπορεί όλος ο πληθυσμός της υπαίθρου να γνωρίσει τις επιστήμες και τις τέχνες, που μέχρι τότε ήταν προνόμιο μερικών κέντρων¹¹. «Σ'όλες αυτές τις εκτάσεις βασίλευε η πατριαρχία, η μισοαγριότητα και η πραγματική αγριότητα. [...] Μερικές δεκάδες θέρστια χωρίς δρόμο, χωρίζουν το χωριό από τη σιδηροδρομική γραμμή, δηλαδή από την υλική σύνδεση με τον πολιτισμό, με τον καπιταλισμό, με τη μεγάλη βιομηχανία, με τη μεγαλούπολη¹². [...] Η οργάνωση της βιομηχανίας πάνω στη σύγχρονη ανώτερη τεχνική βάση του εξηλεκτρισμού, που θα συνδέσει την πόλη και το χωριό, θα βάλει τέρμα στη διχόνοια ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό, θα δώσει τη δυνατότητα να ανεβάσουμε πολιτιστικά το χωριό, να νικήσουμε ακόμη και στις πιο απόμερες γωνιές την καθυστέρηση, την αμορφωσιά, την εξαθλίωση, τις αρρώστιες και τον πρωτογονισμό. Και αυτό θα αρχίσουμε να το κάνουμε αμέσως κιόλας»¹³.

---

10. ο.π. σελ. 125, Λόγος στο 1ο Συνέδριο των γεωργικών κομμουνών και των αγροτικών καρτέλ, 4/12/1919

11. Για να φτάσουν οι τέχνες και να εξαλειφθεί ο αναλφαβητισμός σε κάθε απομονωμένο χωριό της Σοβιετικής υπαίθρου, αξιοποιήθηκε με έναν ευφάνταστο τρόπο η αμαξοστοιχία. Τον Νοέμβριο του 1918, εστάλη το πρώτο τρένο «Agit-prop» (αγκιτάτσιας και προπαγάνδας, όπου αγκιτάτσια είναι η διάδοση μιας ιδέας σε μια μεγάλη μάζα και προπαγάνδα η διάδοση πολλών ιδεών σε μια μικρή ομάδα ανθρώπων) για να βοηθήσει στην ενοποίηση της υπαίθρου. Οι λαμαρίνες αυτών των τρένων ήταν ζωγραφισμένες από την καλλιτεχνική πρωτοπορία και στολισμένες με στίχους του Μαγιακόνσκι, ενώ διέτρεχαν όλη την υπαίθρο όπου συνεχιζόταν ο εμφύλιος, οργανώνοντας συγκεντρώσεις και προβάλλοντας, στις στάσεις τους, ταινίες και «επίκαιρα» εποχής σε ανθρώπους που δεν είχαν δει ποτέ κινηματογράφο. Τα τρένα αυτά μετέφεραν κινητά τυπογραφεία, ικανά να τυπώσουν εφημερίδες σε 15.000 αντίτυπα, αλλά και βιβλιοπωλεία.

12. Β.Ι. Λένιν: Για την Πολιτιστική Επανάσταση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2009, σελ. 126, Για το φόρο σε είδος

13. ο.π. σελ. 128, Έκθεση για τη δουλειά της ΠΚΕΕ και του Συμβουλίου των Επιτροπών του Λαού, 2/2/1920

Τρένα «Agit-prop»

Η πόλη στον καπιταλισμό έδινε στο χωριό ό,τι το διέφθειρε πολιτικά, οικονομικά, ηθικά, σωματικά κλπ. Στη Σοβιετική Ρωσία, γράφει ο Λένιν, «η πόλη από μόνη της αρχίζει να δίνει στο χωριό εντελώς το αντίθετο¹⁴. [...] Το χωριό ακόμη και στις προηγμένες χώρες ήταν καταδικασμένο στην αμάθεια. Φυσικά, το πολιτιστικό επίπεδο του χωριού θα το ανεβάσουμε, γι' αυτό όμως χρειάζονται χρόνια και χρόνια»¹⁵.

Ο Λένιν χαρακτήριζε το πρόβλημα του χωριού ως ένα από τα σοβαρά προβλήματα της πολιτιστικής οικοδόμησης όλης της σοβιετικής ένωσης. Γι' αυτό ο κάθε εργάτης της πόλης είχε καθήκον να βοηθήσει συστηματικά το χωριό στην πολιτιστική του ανάπτυξη. «Στον αγρότη χρειάζονται τα προϊόντα της πόλης, ο πολιτισμός της πόλης και εμείς έπρεπε να του τα δώσουμε. Μόνο όταν το προλεταριάτο θα του δώσει τη βοήθεια αυτή, ο αγρότης θα δει ότι ο εργάτης τον βοηθά όχι όπως τον βοηθούσαν οι εκμεταλλευτές. Να βοηθήσουμε τον αγρότη να ανεβεί στο επίπεδο της πόλης, το καθήκον αυτό πρέπει να βάλει στον εαυτό του ο κάθε εργάτης που έχει δεσμούς με το χωριό»¹⁶.

Ψηφοφορία σε κολχόζ

14. ο.π. σελ. 133, Σελίδες ημερολογίου

15. ο.π. Το 8ο Συνέδριο του ΚΚΡ (μπ.), 18-23/3/1919, Εισήγηση για τη δουλειά στο χωριό

16. ο.π. σελ. 130, Έκτακτη συνεδρίαση της Ολομέλειας του Σοβιέτ Μόσχας των εργατών και Κόκκινων στρατιωτών βουλευτών, 3/4/1919, Εισήγηση για την εξωτερική και εσωτερική κατάσταση της Σοβιετικής Δημοκρατίας

Το σύνθημα του Λένιν για την πολιτιστική επανάσταση δεν αφορούσε μόνο τη διάδοση των γραμμάτων, έλεγε ο Στάλιν¹⁷, αν και αυτά αποτελούν τη βάση κάθε πολιτισμού. Κυρίως, όμως, είχε την έννοια να αποκτήσουν οι εργατικές μάζες και οι εργαζόμενες μάζες της αγροτιάς τη συνήθεια και την ικανότητα να μπαίνουν στην ουσία του έργου της διοίκησης της χώρας, να καλλιεργηθεί η επιθυμία και η ικανότητά τους να ελέγχουν τον κρατικό μηχανισμό από τα κάτω, με τις ίδιες τους τις δυνάμεις.

Σοβιετικές αφίσες που δείχνουν τη συμμαχία εργατών και αγροτών. Το σφυροδρέπανο συμβολίζει αυτή τη συμμαχία.

Η συμμαχία εργατών και αγροτών είναι απαραίτητη τόσο για το πέρασμα από τον καπιταλισμό στο σοσιαλισμό, όσο και για την εδραίωση του σοσιαλισμού. «Σοσιαλισμός σημαίνει εξαλειψή των τάξεων. Για να εξαλειφθούν οι τάξεις πρέπει να εξαλειφθεί και η διαφορά ανάμεσα στον εργάτη και στον αγρότη, να γίνουν όλοι εργαζόμενοι»¹⁸. Με

17. Ι.Β. Στάλιν, Άπαντα Τόμος 10, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2013, σελ. 372

18. Β.Ι. Λένιν: Για την Πολιτιστική Επανάσταση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2009, σελ. 117, Η οικονομία και η πολιτική στην εποχή της δικτατορίας του προλεταριάτου

το ανέβασμα της τεχνικής στην αγροτική οικονομία και την άνοδο του πολιτιστικού επιπέδου της αγροτιάς, τίθενται οι βάσεις για την εξάλειψη της ουσιαστικής διαφοράς μεταξύ πόλης και υπαίθρου. Βέβαια, δεν μπορούμε να μιλάμε για την εξάλειψη όλων των διαφορών, μέχρις ότου ξεπεραστεί η αντίθεση πνευματικής και χειρωνακτικής εργασίας, κάτι που μπορεί να γίνει εφικτό μόνο με την πλήρη απελευθέρωση των παραγωγικών δυνάμεων στην κομμουνιστική κοινωνία. Στην ΕΣΣΔ, όμως, πόλη και υπαίθρος δεν είχαν αντίθετα συμφέροντα αλλά εντάσσονταν αρμονικά σε έναν πανεθνικό κεντρικό σχεδιασμό για την ικανοποίηση των αναγκών του συνόλου του πληθυσμού. Τα συμφέροντα τους βρίσκονταν σε μια κοινή κατεύθυνση, στην κατεύθυνση της ενίσχυσης του σοσιαλιστικού καθεστώτος και της νίκης του κομμουνισμού.

Σοβιετική αφίσα που συμβολίζει την ανάγκη ξεπεράσματος της αντίθεσης πόλης-υπαίθρου, Mizyakin 1923

1.4 Από την υπαγωγή της υπαίθρου στην πόλη, στην υπαγωγή του κόσμου στις μητροπόλεις

Η ανισότητα μεταξύ πόλης και υπαίθρου δεν είναι η μοναδική ανισότητα που εντοπίζουν στο χώρο ο Μαρξ και ο Ένγκελς. Παρατηρούν ότι το καπιταλιστικό σύστημα αναπαράγει χωρικές ανισότητες και αντιθέσεις και σε παγκόσμια κλίμακα. Μια τέτοια εν δυνάμει χωρική προβληματική περιλαμβάνεται στο «Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος» το 1848, αν και δεν υπάρχει σ' αυτό πρόθεση για αναλυτική γεωγραφική περιγραφή της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Το Μανιφέστο είναι ένα κείμενο στο οποίο περιγράφονται η συσσώρευση του κεφαλαίου και η δυναμική της ταξικής πάλης. Ωστόσο, με βάση αυτά τα ζητήματα εξάγονται σημαντικές παρατηρήσεις που αφορούν το διεθνή χώρο.

Επαναστατική για την εποχή του Μανιφέστου ήταν η θέση περί παγκόσμιας οικονομίας και περί παγκόσμιας ενσωμάτωσης των επιμέρους εθνικών οικονομιών. *«Η ανάγκη να μεγαλώνει ολοένα την πώληση των προϊόντων της κυνηγά την αστική τάξη πάνω σ' όλη τη γήινη σφαίρα. Είναι υποχρεωμένη να φωλιάζει παντού, να εγκαθίσταται παντού, να δημιουργεί παντού σχέσεις. Με την εκμετάλλευση της παγκόσμιας αγοράς, η αστική τάξη διαμόρφωσε κοσμοπολιτικά την παραγωγή και την κατανάλωση όλων των χωρών [...] αφείρεσε το εθνικό έδαφος κάτω από τα πόδια της βιομηχανίας»*¹. Οι νέες βιομηχανίες δεν επεξεργάζονται πια ντόπιες πρώτες ύλες, αλλά πρώτες ύλες που βρίσκονται στις πιο απομακρυσμένες ζώνες και τα προϊόντα τους δεν καταναλώνονται μονάχα στην ίδια τη χώρα αλλά ταυτόχρονα σε όλα τα μέρη του κόσμου. Δημιουργούνται, επίσης, διευρυμένες ανάγκες που για να ικανοποιηθούν απαιτούν προϊόντα διαφορετικών χωρών και κλιμάτων. *«Στη θέση της παλιάς τοπικής και εθνικής αυτάρκειας και αποκλειστικότητας, μπαίνει μια ολόπλευρη συναλλαγή, μια ολόπλευρη αλληλεξάρτηση των*

---

1. Κ. Μαρξ- Φρ. Ένγκελς» Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2005, σελ. 29- 30

εθνών»². Ό,τι συμβαίνει στην υλική παραγωγή γίνεται και στην πνευματική παραγωγή. Αφ' ενός τα πνευματικά προϊόντα των μεμονωμένων εθνών γίνονται κοινό κτήμα όλης της ανθρωπότητας και αφετέρου διαμορφώνεται ένας παγκόσμιος πολιτισμός. Επίσης, η γρήγορη βελτίωση των εργαλείων παραγωγής σε συνδυασμό με την ανάπτυξη των μεταφορών έδωσαν τη δυνατότητα στην αστική τάξη να οδηγήσει στον πολιτισμό ακόμα και τα πιο βάρβαρα έθνη, προμηθεύοντάς τους με φτηνά προϊόντα που τα ίδια δεν είχαν τη δυνατότητα να παράγουν. Έτσι, *«αναγκάζει όλα τα έθνη να δεχτούν τον αστικό τρόπο παραγωγής, αν δεν θέλουν να χαθούν»*. Η αστική τάξη, *«όπως εξάρτησε την ύπαιθρο από την πόλη, έτσι εξάρτησε τις θάρβαρες και τις μισοθάρβαρες χώρες από τις πολιτισμένες, τους αγροτικούς λαούς από τους αστικούς λαούς, την Ανατολή από τη Δύση»*³.

Φωτογραφία από την επίσημη τελετή ένταξης του βασιλείου μίας αφρικανικής φυλής στο βρετανικό προτεκτοράτο του Λάγος, 1897-99

---

2. ο.π. σελ. 30

3. ο.π. σελ. 31

Στο Μανιφέστο επίσης, υπάρχουν αναφορές για τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας της γης και τη συνένωση σε ένα έθνος- κράτος των πρώην ανεξάρτητων φεουδαρχών. Αναγκαία συνέπεια της συσσώρευσης του πληθυσμού, της συγκεντροποίησης των μέσων παραγωγής και της συγκέντρωσης της ιδιοκτησίας σε λίγα χέρια ήταν ο «πολιτικός συγκεντρωτισμός». «Ανεξάρτητες επαρχίες με διαφορετικά συμφέροντα, νόμους, κυβερνήσεις και δασμούς, και που συνδέονταν μεταξύ τους σχεδόν μονάχα με σχέσεις συμμαχίας, συσπειρώθηκαν σε ένα έθνος, μία κυβέρνηση, ένα νόμο, ένα εθνικό ταξικό συμφέρον, μία τελωνειακή ζώνη»⁴. Και πάντα η αστική τάξη ενός έθνους βρίσκεται αντιμέτωπη και ανταγωνίζεται την αστική τάξη όλων των άλλων χωρών, παρόλες τις συγκυριακές συμμαχίες τους.

Αντίθετα, «οι προλετάριοι δεν έχουν πατρίδα». «Η σύγχρονη βιομηχανική εργασία, η σύγχρονη υποδούλωση στο κεφάλαιο, που είναι ίδια στην Αγγλία και τη Γαλλία, στην Αμερική και τη Γερμανία, αφαίρεσε από τον προλετάριο κάθε εθνικό χαρακτήρα». Γι' αυτό το Μανιφέστο καταλήγει με το γνωστό σύνθημα: «ΠΡΟΛΕΤΑΡΙΟΙ ΟΛΩΝ ΤΩΝ ΧΩΡΩΝ, ΕΝΘΘΕΙΤΕ!» θέτοντας, έτσι, ως ένα από τα βασικά καθήκοντα των κομμουνιστών τον προλεταριακό διεθνισμό, δηλαδή τη συμμαχία των εργατών όλων των χωρών για την ανατροπή του καπιταλιστικού συστήματος. Βέβαια οι Μαρξ και Ένγκελς ξεκαθαρίζουν ότι αυτό δεν είναι κάτι που θα πραγματοποιηθεί ταυτόχρονα σε όλες τις χώρες: «το προλεταριάτο κάθε χώρας πρέπει να ξεμπερδέψει πρώτα απ' όλα με τη δική του αστική τάξη»⁵.

Τις αρχικές σκέψεις του Μανιφέστου συνεχίζει ο Λένιν, το 1916, στο βιβλίο του «**Ο Ιμπεριαλισμός: ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού**», όπου κάνει μια πρώτη προσέγγιση στη «συνολική εικόνα της παγκόσμιας κεφαλαιοκρατικής οικονομίας»⁶, στις αρχές του 20ου αιώνα, κατά την παραμονή του Α΄ Παγκοσμίου Ιμπεριαλιστικού Πολέμου. Μέσα από την οικονομική ανάλυση αυτής της νέας φάσης του καπιταλιστικού συστήματος μπορούμε να διακρίνουμε χωρικές προεκτάσεις

---

4. ο.π. σελ. 31

5. ο.π. σελ. 39

6. Β.Ι. Λένιν: ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2009, σελ. 9

που αφενός αφορούν σχέσεις ανισομετρίας και αφετέρου το μοίρασμα της γήινης σφαίρας.

Σε αυτό το βιβλίο ο Λένιν εξετάζει πώς ο καπιταλισμός εξελίχθηκε στο ιμπεριαλιστικό του στάδιο. Εξηγεί ότι στην πολύ υψηλή βαθμίδα της ανάπτυξής του καπιταλισμού, ο ελεύθερος συναγωνισμός αντικαθίσταται από τα καπιταλιστικά μονοπώλια. «Το μονοπώλιο είναι η άμεση αντίθεση του ελεύθερου συναγωνισμού. Ο τελευταίος αυτός όμως άρχισε μπροστά στα μάτια μας να μετατρέπεται σε μονοπώλιο, δημιουργώντας τη μεγάλη παραγωγή, εκτοπίζοντας τη μικρή, αντικαθιστώντας τη μεγάλη με την πολύ μεγάλη, οδηγώντας τη συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου ως το σημείο που απ' αυτήν αναπτυσσόταν και αναπτύσσεται το μονοπώλιο: τα καρτέλ, τα συνδικάτα, τα τραστ και το συγχωνευμένο μ' αυτά κεφάλαιο καμιάς δεκάρας τραπεζών που διαχειρίζονται δισεκατομμύρια. Ταυτόχρονα, τα μονοπώλια, ξεπερνώντας από τον ελεύθερο συναγωνισμό, δεν τον καταργούν, μα υπάρχουν πάνω σ' αυτόν και δίπλα σ' αυτόν, γεννώντας έτσι μια σειρά εξαιρετικά οξείες και βίαιες αντιθέσεις, προστριβές, συγκρούσεις. Το μονοπώλιο είναι πέρασμα από τον καπιταλισμό σ' ένα ανώτερο σύστημα. [...] Ο ιμπεριαλισμός είναι το μονοπωλιακό στάδιο του καπιταλισμού»⁷.

Ο Λένιν όρισε επίσης τα πέντε βασικά γνωρίσματα του ιμπεριαλισμού:

«1) Συγκέντρωση της παραγωγής και του κεφαλαίου, που έχει φτάσει σε τέτοια υψηλή βαθμίδα ανάπτυξης, ώστε να δημιουργεί μονοπώλια που παίζουν αποφασιστικό ρόλο στην οικονομική ζωή

2) συγχώνευση του τραπεζικού κεφαλαίου με το βιομηχανικό και δημιουργία μιας χρηματιστικής ολιγαρχίας πάνω στη βάση αυτού του “χρηματιστικού κεφαλαίου”

3) εξαιρετικά σπουδαία σημασία αποκτάει η εξαγωγή κεφαλαίου, σε διάκριση από την εξαγωγή εμπορευμάτων

4) συγκροτούνται διεθνείς μονοπωλιακές ενώσεις των καπιταλιστών, οι οποίες μοιράζουν τον κόσμο και

5) έχει τελειώσει το εδαφικό μοίρασμα της γης ανάμεσα στις μεγαλύτερες καπιταλιστικές Δυνάμεις»⁸.

7. ο.π. σελ. 102-103

8. ο.π. σελ. 103- 104

Με τον σχηματισμό των μονοπωλίων συντελείται, ακόμη, μια «τεράστια πρόοδος στην κοινωνικοποίηση της παραγωγής. [...] Η συγκέντρωση έφτασε στο σημείο που μπορεί να γίνει ένας κατά προσέγγιση υπολογισμός όλων των πηγών πρώτων υλών [...] σε μια σειρά χώρες και σ'όλο τον κόσμο. Και όχι μόνο γίνεται ένας τέτοιος υπολογισμός, αλλά αυτές τις πηγές τις αρπάζουν στα χέρια τους οι γιγάντιες μονοπωλιακές ενώσεις. Γίνεται ένας κατά προσέγγιση υπολογισμός των διαστάσεων της αγοράς, που, ύστερα από συμφωνία, τη "μοιράζονται" μεταξύ τους αυτές οι ενώσεις. Μονοπωλούνται οι ειδικευμένες εργατικές δυνάμεις, μισθώνονται οι καλύτεροι μηχανικοί, αρπάζονται οι δρόμοι και τα μέσα επικοινωνίας- οι σιδηρόδρομοι στην Αμερική, οι ατμοπλοϊκές εταιρείες στην Ευρώπη και την Αμερική»⁹.

Διαμορφώνεται η παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία. Υποτάσσονται σε ένα ενιαίο κέντρο όλο και περισσότερες οικονομικές μονάδες, που προηγούμενα ήταν σχετικά αυτοτελείς ή, πιο σωστά, περιορισμένες σε τοπικά πλαίσια, δυναμώνοντας την ισχύ των μονοπωλιακών γιγάντων. Παράλληλα αναπτύσσεται η συγχώνευση των τραπεζών με τις μεγαλύτερες επιχειρήσεις της βιομηχανίας και του εμπορίου μέσω της κατοχής μετοχών. Προϊόν αυτής της ένωσης είναι το χρηματιστικό κεφάλαιο.

Το χρηματιστικό κεφάλαιο διεισδύει άμεσα και σε άλλους τομείς, όπως η αγορά γης και οι μεταφορές, μέσω των οποίων εμπλέκεται στη διαμόρφωση του χωροταξικού σχεδιασμού. «Ιδιαίτερα επικερδής επιχείρηση του χρηματιστικού κεφαλαίου είναι επίσης η κερδοσκοπία με τα οικόπεδα που βρίσκονται στα προάστια των γοργά αναπτυσσόμενων μεγαλουπόλεων», παρατηρεί ο Λένιν. «Το μονοπώλιο των τραπεζών συγχωνεύεται εδώ με το μονοπώλιο της γαιοπροσόδου και με το μονοπώλιο των συγκοινωνιών, γιατί η αύξηση της τιμής των οικοπέδων, η δυνατότητα επικερδούς πώλησής τους κομμάτι- κομμάτι κλπ. εξαρτάται πάνω απ'όλα από τις καλές συγκοινωνίες με το κέντρο της πόλης, και αυτές οι συγκοινωνίες βρίσκονται στα χέρια μεγάλων εταιριών, που συνδέονται με τις ίδιες αυτές τράπεζες με το σύστημα συμμετοχής και με το μοίρασμα

---

9. ο.π. σελ. 29

διευθυντικών θέσεων»¹⁰. Ο Λένιν πιστοποιεί τα παραπάνω δίνοντας και ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα. Στο Βερολίνο το 1914 δημιουργήθηκε ένα «τραστ μεταφορών» ανάμεσα στον ηλεκτρικό σιδηρόδρομο του Βερολίνου, την εταιρεία τροχιοδρόμων και την εταιρία λεωφορείων. Πίσω από αυτό το τραστ των μεταφορών βρισκόταν η μεγάλη τράπεζα, που είχε βοηθήσει στην ίδρυση της εταιρείας του ηλεκτρικού σιδηρόδρομου της πόλης και εξασφάλιζε ότι οι γραμμές του θα περνούσαν από τα οικόπεδα, τα οποία στη συνέχεια θα πουλούσε με τεράστιο κέρδος. Βλέπουμε, λοιπόν, πως ο σχεδιασμός του αστικού χώρου και των επεκτάσεών του υλοποιείται με γνώμονα την κερδοφορία του χρηματιστικού κεφαλαίου, το οποίο διεισδύει σε όλες τις πλευρές της κοινωνικής ζωής.

Αναπόφευκτο στοιχείο του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής, σύμφωνα με τον Λένιν, είναι και η ανισόμετρη ανάπτυξη των διαφόρων κλάδων της βιομηχανίας και των διαφόρων χωρών. Στο κατώφλι του 20ου αιώνα συσσωρεύτηκε στις λίγες πλουσιότερες χώρες κεφάλαιο που πήρε γιγάντιες διαστάσεις. Σε αυτές τις χώρες ο καπιταλισμός είχε «παραωριμάσει» και για το κεφάλαιο δεν υπήρχε εκεί πεδίο για «επικερδή» τοποθέτηση. Δημιουργήθηκε, έτσι, ένα τεράστιο «περίσσειμα κεφαλαίου». Πού όμως χρησιμοποιήθηκε αυτό το περίσσειμα; Ο Λένιν απαντά ότι «όσο ο καπιταλισμός θα εξακολουθεί να είναι καπιταλισμός, το περίσσειμα κεφαλαίου δε θα χρησιμεύει για το ανέβασμα του βιοτικού επιπέδου των μαζών σε μια δοσμένη χώρα, γιατί αυτό θα μείωνε τα κέρδη των καπιταλιστών, μα για το ανέβασμα των κερδών με την εξαγωγή κεφαλαίου στο εξωτερικό, στις καθυστερημένες χώρες»¹¹. Στο τελευταίο τρίτο του 19ου και στις αρχές του 20ου αιώνα τέτοιες ήταν οι χώρες της Ασίας, της Αφρικής και της Λατινικής Αμερικής. Η εξαγωγή κεφαλαίου στις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες αποφέρει τεράστια κέρδη, γιατί σ' αυτές υπάρχουν λίγα κεφάλαια (μικρός εσωτερικός ανταγωνισμός), η τιμή της γης δεν είναι μεγάλη, ο μισθός εργασίας είναι χαμηλός και οι πρώτες ύλες φθηνές. Η χώρα που εξαγει το κεφάλαιο ιδιοποιείται την υπεραξία, η οποία παράγεται εκεί, όπου

---

10. ο.π. σελ. 66

11. ο.π. σελ. 73

το κεφάλαιο έχει επενδυθεί.

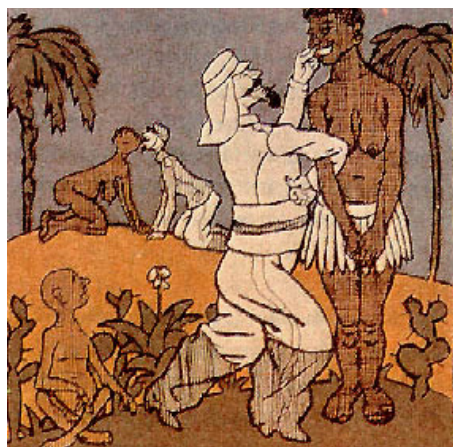
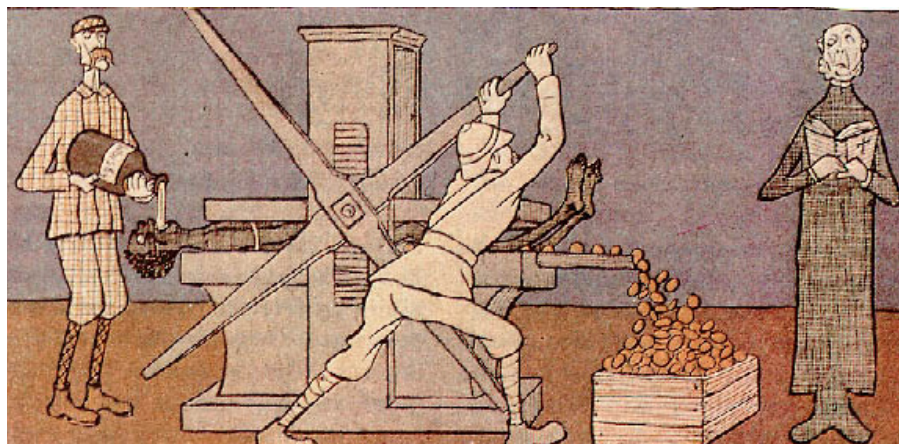
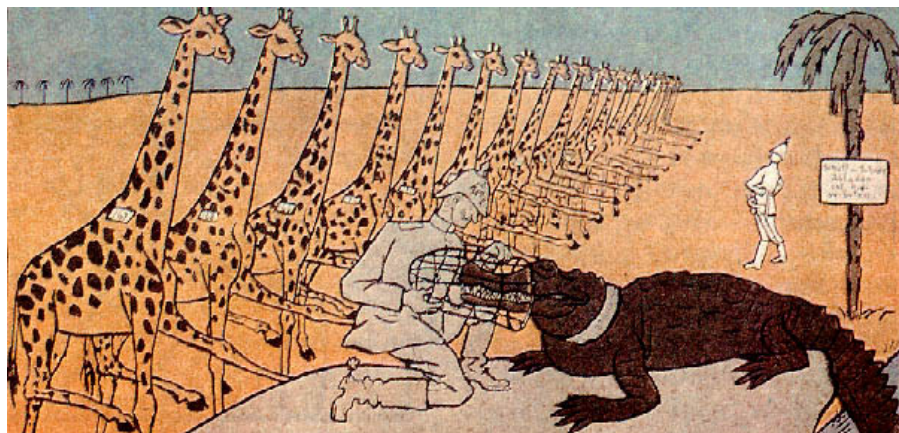
«Η εξαγωγή κεφαλαίου επιδρά στην ανάπτυξη του καπιταλισμού στις χώρες όπου κατευθύνεται και την επιταχύνει εξαιρετικά. Γι' αυτό το λόγο, αν η εξαγωγή αυτή είναι ικανή ως ένα ορισμένο βαθμό να φέρει κάποια στασιμότητα στις χώρες που εξάγουν το κεφάλαιο, αυτό μπορεί να γίνει μόνο με τίμημα το άπλωμα και το βάθεμα της παραπέρα ανάπτυξης του καπιταλισμού σε όλο τον κόσμο»¹². Κατασκευάζονται υποδομές (δρόμοι, σιδηρόδρομοι, λιμενικές εγκαταστάσεις, σταθμοί ενέργειας κλπ.) που ευνοούν την κίνηση του κεφαλαίου και των εμπορευμάτων και αποφέρουν κέρδη στις χώρες που εξάγουν. Βλέπουμε ότι τα μονοπώλια επιδιώκουν να κυριαρχήσουν όχι μόνο μέσα στη χώρα τους, αλλά και πέρα από τα όριά της. Μέσω της εξαγωγής κεφαλαίων εξαπλώνονται σε όλο τον κόσμο και εξασφαλίζουν την είσπραξη μονοπωλιακά υψηλών κερδών.

Πλατεία της Καλκούτας, 1900. Είναι εμφανής η επιρροή της βρετανικής αρχιτεκτονικής στις όψεις των κτιρίων.

Η διεύρυνση των εξωτερικών σφαιρών επιρροής των μεγάλων μονοπωλίων, που την πετυχαίνουν με τη βοήθεια της εξαγωγής κεφαλαίου, οδηγεί στη σύγκρουση των συμφερόντων τους. Όταν όμως το ένα μονοπώλιο δεν είναι

Γελοιογραφίες του Thomas Theodor Heine 1904-5 που σατιρίζουν τη γερμανική, βρετανική και γαλλική αποικιοκρατία αντίστοιχα με την παραπάνω σειρά.

σε θέση να εκτοπίσει το άλλο από την παγκόσμια αγορά, τότε κλείνουν μεταξύ τους συμφωνία για το μοίρασμα των αγορών και των σφαιρών επιρροής, «ανάλογα με τα κεφάλαιά τους, ανάλογα με τη δύναμή τους». Προκύπτουν, έτσι, οι διεθνείς μονοπωλιακές ενώσεις των καπιταλιστών, τα διεθνή καρτέλ, τα συνδικάτα, τα τραστ, τα οποία αποκτούν ασυναγώνιστη δύναμη, διαθέτοντας ένα κεφάλαιο από μερικά δισεκατομμύρια, υποκαταστήματα, αντιπροσωπείες, πρακτορεία, δεσμούς κλπ. σε όλες τις γωνιές του κόσμου. Παραμένει, βεβαίως, ως κυρίαρχη η εθνική τους βάση. Έτσι, μπορεί η συγκεντροποίηση του κεφαλαίου να συντελείται και σε διεθνές επίπεδο, αλλά η κυριαρχία του προστατεύεται από συγκεκριμένο κράτος και έχει εθνική αναφορά.

«Η εποχή του νεότερου καπιταλισμού μας δείχνει ότι ανάμεσα στις ενώσεις των καπιταλιστών διαμορφώνονται ορισμένες σχέσεις πάνω στη βάση του οικονομικού μοιράσματος του κόσμου, και παράλληλα και σε σχέση μ' αυτό ανάμεσα στις πολιτικές ενώσεις, ανάμεσα στα κράτη, διαμορφώνονται ορισμένες σχέσεις πάνω στη βάση του εδαφικού μοιράσματος του κόσμου, της πάλης για τις αποικίες, της "πάλης για οικονομικό χώρο"»¹³.

Στις αρχές του 20ου αιώνα το εδαφικό μοίρασμα του κόσμου ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές δυνάμεις είχε τελειώσει. Οι λεγόμενες «Μεγάλες Δυνάμεις» μοιράστηκαν μεταξύ τους τα εδάφη της Αφρικής. Υπόταξαν πολιτικά την πλειοψηφία των χωρών της Ασίας. Σχηματίστηκαν ολόκληρες αποικιακές αυτοκρατορίες: η βρετανική, η γαλλική, η βελγική, η ολλανδική. Η Γερμανία μπήκε στον ιμπεριαλιστικό αγώνα για την κατάκτηση εδαφών αργότερα από τις άλλες ιμπεριαλιστικές δυνάμεις. Στα τέλη του 19ου αιώνα πρόφτασε να κατακτήσει μόνο μικρά εδάφη στην Αφρική και θεωρούσε τον εαυτό της αδικημένο στη μοιρασιά. Γι' αυτό και ετοιμαζόταν δραστήρια για το ξαναμοίρασμα του ήδη μοιρασμένου κόσμου. Όσον αφορά τις ΗΠΑ, το 19ο αιώνα αποίκισαν τεράστια εδάφη του δυτικού τμήματος της Βόρειας Αμερικής, εκτοπίζοντας από αυτά τους ντόπιους κατοίκους, τους Ινδιάνους, και ταυτόχρονα έκαναν πολυάριθμους κατακτητικούς πολέμους, όπου κατέλαβαν εδάφη του Μεξικού, την Κούβα, το Πουέρτο

---

13. ο.π. σελ. 88

Ρίκο και τις Φιλιππίνες. «Ο κόσμος για πρώτη φορά», σημειώνει ο Λένιν, «είναι πια μοιρασμένος, έτσι που στο εξής θα γίνονται μόνο ξαναμοιράσματα, δηλαδή πέρασμα κατεχόμενου εδάφους από τον έναν “κάτοχο” στον άλλο, και όχι αδέσποτου εδάφους σε “νοικοκύρη”»¹⁴.

Διαστάσεις των αποικιακών κτήσεων¹⁵

Χρόνια	Αγγλία		Γαλλία		Γερμανία	
	έκταση (σε εκατ. τετρ. μίλια)	πληθυσμός (σε εκατ.)	έκταση (σε εκατ. τετρ. μίλια)	πληθυσμός (σε εκατ.)	έκταση (σε εκατ. τετρ. μίλια)	πληθυσμός (σε εκατ.)
1815-1830	;	126,4	0,02	0,5	-	-
1860	2,5	145,1	0,2	3,4	-	-
1880	7,7	267,9	0,7	7,5	-	-
1899	9,3	309,0	3,7	56,4	1	14,7

Ποσοστά των εδαφών που ανήκουν στις ευρωπαϊκές αποικιακές δυνάμεις (μαζί και στις Ηνωμένες Πολιτείες)

	1876	1900	αύξηση κατά
Στην Αφρική	19,8%	90,4%	+79,6%
Στην Πλουνησία	56,8%	98,9%	+42,1%
Στην Ασία	51,5%	56,6%	+6,1%
Στην Αυστραλία	100,0%	100,0%	-
Στην Αμερική	27,5%	27,2%	-0,3%

Τα μονοπώλια διεξάγουν, ακατάπαυστα, αγώνα για τη σταθεροποίηση της κυριαρχίας τους και για την εξάπλωσή της σ'όλο τον κόσμο. Και αυτό συμβαίνει γιατί τα μονοπώλια «είναι πιο στέρεα, όταν όλες οι πηγές πρώτων υλών συγκεντρώνονται στα ίδια χέρια» και «μόνο η κατοχή αποικιών παρέχει την απόλυτη εγγύηση για την επιτυχία του μονοπωλίου ενάντια σε όλα τα ενδεχόμενα της πάλης με τον ανταγωνιστή. [...] Όσο υψηλότερη είναι η ανάπτυξη του καπιταλισμού, όσο εντονότερα γίνεται αισθητή η έλλειψη

14. ο.π. σελ. 89

15. Οι πίνακες παρατίθενται από το βιβλίο του Β. Ι. Λένιν ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2009, σελ. 89, 90

πρώτων υλών, όσο πιο οξύς είναι ο συναγωνισμός και το κυνήγι για πηγές πρώτων υλών σ'όλο τον κόσμο τόσο πιο απεγνωσμένος είναι ο αγώνας για την απόκτηση αποικιών»¹⁶. Σημασία δεν έχουν, όμως, μόνο οι πηγές των πρώτων υλών που έχουν ήδη ανακαλυφθεί, αλλά και οι πιθανές πηγές, γιατί η τεχνική αναπτύσσεται στις μέρες μας με απίστευτη ταχύτητα και τα εδάφη που είναι σήμερα ακατάλληλα, μπορούν να γίνουν αύριο κατάλληλα, αν βρεθούν νέες μέθοδοι, αν ξοδευτούν μεγάλα ποσά κεφαλαίου. Το ίδιο αφορά και τις έρευνες για την ανακάλυψη ορυκτού πλούτου. «Από δω βγαίνει η αναπόφευκτη τάση του χρηματιστικού κεφαλαίου να ευρύνει το οικονομικό έδαφος, καθώς επίσης και το έδαφος γενικά. [...] Το χρηματιστικό κεφάλαιο γενικά επιδιώκει να αρπάξει όσο το δυνατό περισσότερα εδάφη, οποιαδήποτε, οπουδήποτε και με οποιοδήποτε τρόπο, γιατί υπολογίζει τις πιθανές πηγές πρώτων υλών, γιατί φοβάται μη μείνει πίσω στο λυσσαλέο αγώνα για τα τελευταία κομμάτια του αμοίραστου κόσμου, ή για το ξαναμοίρασμα των μοιρασμένων πια κομματιών»¹⁷.

Επειδή, όμως, ο συσχετισμός των μονοπωλιακών δυνάμεων μεταβάλλεται συνεχώς, τα μονοπώλια σπρώχνουν τα κράτη τους σε αγώνα για το ξαναμοίρασμα των εδαφών που είχαν νωρίτερα μοιραστεί. Η ιστορία του ιμπεριαλισμού περιέχει πολυάριθμα παραδείγματα επιθετικών πολέμων για το ξαναμοίρασμα του κόσμου, που διεξάγονταν προς το συμφέρον των μονοπωλίων. Το ξαναμοίρασμα των αποικιών επεδίωκε ο γερμανικός ιμπεριαλισμός στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο (1914-1918). «Στα πλαίσια του καπιταλισμού ποιο άλλο μέσο μπορεί να υπάρξει, εκτός από τον πόλεμο για την εξάλειψη της αναντιστοιχίας ανάμεσα στην ανάπτυξη των παραγωγικών δυνάμεων και τη συσσώρευση του κεφαλαίου, από τη μια μεριά και στο μοίρασμα των αποικιών και των “σφαιρών επιρροής” του χρηματιστικού κεφαλαίου από την άλλη;»¹⁸...ρητορικό το ερώτημα του Λένιν!

Η εξαγωγή κεφαλαίου και το οικονομικό και εδαφικό μοίρασμα του κόσμου οδήγησαν στην ίδρυση του αποικιακού

---

16. Β.Ι. Λένιν: ο Ιμπεριαλισμός ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2009, σελ. 96

17. ο.π. σελ. 98

18. ο.π. σελ. 115

συστήματος του ιμπεριαλισμού. Το αποικιακό σύστημα είναι σύστημα οικονομικής εκμετάλλευσης των καθυστερημένων και αδύνατων χωρών από τα ιμπεριαλιστικά κράτη, που κατοχυρώνεται με την πολιτική και εθνική καταπίεση. Η αδυσώπητη εκμετάλλευση καταδίκασε τις αποικίες σε οικονομική καθυστέρηση. Οι μητροπόλεις (μητροπόλεις ονομάζονται τα κράτη που κυριαρχούν στις αποικίες) έπαιρναν από τις αποικίες τεράστια ποσά, που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την ανάπτυξη της οικονομίας τους. Η αποικιοκρατία εμπόδιζε την ανάπτυξη των σπουδαίων για τις υποδουλωμένες χώρες κλάδων, φρενάριζε τη δημιουργία μιας ανεξάρτητης οικονομίας σ' αυτές. Η μονόπλευρη ανάπτυξη των αποικιών, που εμφυτευόταν τεχνητά από τους ιμπεριαλιστές, αποτελούσε τη βάση της οικονομικής εξάρτησής τους από τις μητροπόλεις. Αλλά η αποικιοκρατία φέρνει επίσης μαζί της και ένα σύστημα πολιτικής, εθνικής και φυλετικής καταπίεσης, που εμποδίζει την ανάπτυξη του εθνικού πολιτισμού των υποδουλωμένων λαών. Εκτός, όμως, από τις χώρες που κατέχουν αποικίες και τις αποικιακές χώρες ο Λένιν εντοπίζει *«ποικίλες μορφές εξαρτημένων χωρών, που πολιτικά, τυπικά είναι ανεξάρτητες, στην πράξη όμως είναι μπλεγμένες στα δίκτυα της χρηματιστικής και διπλωματικής εξάρτησης»*.

«Τέτοιου είδους σχέσεις ανάμεσα σε διάφορα μεγάλα και μικρά κράτη υπήρχαν πάντα, στην εποχή όμως του καπιταλιστικού ιμπεριαλισμού γίνονται γενικό σύστημα, αποτελούν μέρος του συνόλου των σχέσεων του μοιράσματος του κόσμου, μετατρέπονται σε κρίκους της αλυσίδας των πράξεων του παγκόσμιου χρηματιστικού κεφαλαίου»¹⁹.

Κάθε μονοπώλιο από την ίδια τη φύση του επιδιώκει, όπως είδαμε, να διατηρήσει και να ενισχύσει την προνομιούχα θέση του και αντιτίθεται σε κάθε αλλαγή, που μπορεί να υπονομεύσει την κυριαρχία του. «Στο βαθμό που καθορίζονται, έστω και προσωρινά, μονοπωλιακές τιμές, στον ίδιο βαθμό εξαφανίζονται ως ένα ορισμένο σημείο τα κίνητρα για την τεχνική και συνεπώς και για κάθε άλλη πρόοδο και κίνηση προς τα μπρος, στον ίδιο βαθμό παρουσιάζεται σε συνέχεια και η οικονομική δυνατότητα να συγκρατηθεί τεχνητά η τεχνική πρόοδος»²⁰. Συνεπώς το καπιταλιστικό μονοπώλιο γεννά αναπόφευκτα την τάση προς τη στασιμότητα και το σάπισμα. Η μονοπωλιακή κατοχή πάρα πολύ εκτεταμένων, πλούσιων ή ευνοϊκά κατανεμημένων αποικιών οδηγεί και αυτή με τη σειρά της στη στασιμότητα για όσο διάστημα είναι ικανή να εξαλείψει το συναγωνισμό από την παγκόσμια αγορά. Η σήψη του καπιταλισμού στο μονοπωλιακό του στάδιο εκδηλώνεται επίσης και στο γεγονός ότι ο καπιταλισμός γίνεται όλο και περισσότερο παρασιτικός. Αυτό σημαίνει ότι οι χώρες που εξαγουν κεφάλαιο ζουν με την εκμετάλλευση της δουλειάς των αποικιών. Σχηματίζεται, έτσι, ένα στρώμα εισοδηματιών, δηλαδή προσώπων που είναι τελείως ξεκομμένα από τη συμμετοχή σε οποιαδήποτε επιχείρηση και ζουν από τα εισοδήματα που παίρνουν από τα δάνεια και ιδιαίτερα από τις επενδύσεις κεφαλαίου στο εσωτερικό. Τα στοιχεία της εποχής δείχνουν ότι «το εισόδημα των εισοδηματιών ξεπερνά πέντε φορές το εισόδημα στην πιο “εμπορική” χώρα του κόσμου! Να η ουσία του ιμπεριαλισμού και ιμπεριαλιστικού παρασιτισμού»²¹.

Χαρακτηριστικό φαινόμενο του ιμπεριαλισμού, επίσης, είναι η μείωση της μετανάστευσης από τις ιμπεριαλιστικές χώρες και η αύξηση της εγκατάστασης

19. ο.π. σελ. 99-101

20. ο.π. σελ. 115

21. ο.π. σελ. 117

(του ερχομού εργατών και μετοίκησης) σ' αυτές τις χώρες από τις πιο καθυστερημένες χώρες, όπου ο μισθός είναι κατώτερος. Μάλιστα χρησιμοποιούνται στις χειρότερες θέσεις, στη βαριά βιομηχανία και τη γεωργία, με τους κατώτατους μισθούς. Αντίθετα ένα ποσοστό ντόπιων εργατών αναδεικνύεται σε θέσεις υπαλλήλων ή επιστατών, με καλύτερη αμοιβή. Ο ιμπεριαλισμός έχει την τάση να ξεχωρίζει και ανάμεσα στους εργάτες προνομιούχες κατηγορίες και να τις αποσπά από την πλατιά μάζα του προλεταριάτου, για να εξασφαλίσει την ταξική ειρήνη. Αυτό γίνεται εφικτό επειδή τα προηγμένα βιομηχανικά έθνη, επωφελοόμενα από τα τεράστια κέρδη που φέρνει η εκμετάλλευση των αποικιών, αποκτούν την οικονομική δυνατότητα να εξαγοράζουν τα ανώτατα στρώματα του προλεταριάτου στο εσωτερικό τους.

Μετανάστες εργάτες από τα νησιά Barbados στη διώρυγα του Παναμά

Είδαμε, λοιπόν, πως ο καπιταλισμός στο ανώτατο ιστορικό του στάδιο, τον ιμπεριαλισμό, «αναπτύχθηκε σε παγκόσμιο σύστημα αποικιακής καταπίεσης και χρηματιστικής κατάπνιξης της τεράστιας πλειοψηφίας του πληθυσμού της γης από μια χούφτα “προηγμένες” χώρες»²². Με άλλα λόγια στον ιμπεριαλισμό, παράλληλα με την εξάρτηση της υπαίθρου από την πόλη, συντελείται με ανάλογες συνέπειες και η υπαγωγή του παγκόσμιου χώρου στις μητροπόλεις. Μέσω της εξαγωγής κεφαλαίων και επενδύσεων από τις μητροπόλεις στις αποικίες, οι παραγωγικές σχέσεις στις τελευταίες μετασχηματίζονται με γοργούς ρυθμούς σε καπιταλιστικές. Οι μητροπόλεις εκμεταλλεύονται τις αποικίες, καταληστεύοντας τις πλουτοπαραγωγικές τους πηγές και αξιοποιώντας τις για τη γεωστρατηγική τους σημασία, ως ενεργειακούς δρόμους, ως κόμβους μεταφορών, ή ακόμη και ως εδάφη που το μοίρασμά τους μπορεί να συμβάλει στην, από καλύτερη θέση, ανάπτυξη δραστηριότητας σε νέα εδάφη. Ένα ακόμη χαρακτηριστικό που παρατηρείται στο στάδιο του ιμπεριαλισμού είναι η μετακίνηση του πληθυσμού από τις λιγότερο αναπτυγμένες χώρες στις μητροπόλεις, με συνέπεια την υπερσυγκέντρωση πληθυσμού σε αυτές. Στις πιο ισχυρές χώρες διαμορφώνονται τα παγκόσμια μητροπολιτικά κέντρα, όπως η Νέα Υόρκη, το Λονδίνο κλπ., στα οποία υπάγεται το σύνολο της παγκόσμιας οικονομίας, όπως αντίστοιχα η υπαίθρος από την πόλη.

Βεβαίως μετά το Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο το αποικιακό σύστημα μετασχηματίστηκε, αλλά αυτό δε σημαίνει ότι ο ιμπεριαλισμός δεν έχει άλλες μορφές και τρόπους εδαφικού μοιράσματος. Το γεγονός ότι συνεχίζεται η εξαγωγή κεφαλαίων σε διάφορες χώρες του πλανήτη σημαίνει και άσκηση πολιτικοστρατιωτικής επιρροής σ' αυτά τα κράτη. Δεν είναι τυχαίο ότι σε ορισμένα σημεία του πλανήτη εκφράζονται οξύτερες ενδοϊμπεριαλιστικές αντιθέσεις, ακόμη και με πόλεμο. Τα νέα καπιταλιστικά κράτη, που σχηματίστηκαν από τις πρώην αποικίες και από τις πρώην σοσιαλιστικές χώρες, αποτέλεσαν εδάφη για μοίρασμα.

Πλέον, όμως, δε μιλάμε για σχέσεις εξάρτησης, αλλά για σχέσεις «ανισότιμης αλληλεξάρτησης» στα πλαίσια της παγκόσμιας «ιμπεριαλιστικής πυραμίδας». Γιατί στην

---

22. ο.π. σελ. 11

εποχή του μονοπωλιακού καπιταλισμού, ισχύει ο νόμος της ανισόμετρης ανάπτυξης των καπιταλιστικών οικονομιών, που αλληλοδιαπλέκονται στην παγκόσμια καπιταλιστική αγορά. Όλα τα κράτη είναι ενταγμένα στο ιμπεριαλιστικό σύστημα, αλλά με ανισότιμες σχέσεις μεταξύ τους. Μιλάμε για σχέσεις «αλληλεξάρτησης», αφού τα ισχυρά κράτη, δηλαδή οι ισχυρές καπιταλιστικές οικονομίες, έχουν ανάγκη τις υποδεέστερες, τις ενδιάμεσες. Χωρίς αυτές, χωρίς την εξαγωγή κεφαλαίων και εμπορευμάτων σ' αυτές, το κεφάλαιο δυσκολεύεται στην αναπαραγωγή του. Το ίδιο ακόμα, βεβαίως, ισχύει και για τις υποδεέστερες, αυτές που βρίσκονται σε ενδιάμεση θέση στην ιμπεριαλιστική πυραμίδα. Χωρίς τη διαπλοκή τους με τις ισχυρές καπιταλιστικές οικονομίες κινδυνεύει η αναπαραγωγή του κεφαλαίου, συνολικά των καπιταλιστικών σχέσεων. Σ' αυτά τα πλαίσια, οι αστοί εκχωρούν κυριαρχικά δικαιώματα, λόγω ανισότιμων σχέσεων, αλλά το κάνουν γιατί ενισχύονται. Αυτή η εκχώρηση δε συγκρούεται με τα γενικά τους συμφέροντα. Για παράδειγμα, μέσω της συμμετοχής σε ιμπεριαλιστικές διακρατικές ενώσεις (ΕΕ, ΝΑΤΟ), ενισχύεται η εξουσία της αστικής τάξης της χώρας που βρίσκεται σε ενδιάμεση, υποδεέστερη θέση. Αλληλεξάρτηση υπάρχει επίσης και μεταξύ των αναπτυγμένων καπιταλιστικών οικονομιών. Σε τελική ανάλυση, οι ανισότιμες σχέσεις μεταξύ των κρατών στον καπιταλισμό ακολουθούν τη νομοτελειακή πορεία της καπιταλιστικής διεθνοποίησης σε συνθήκες ανισόμετρης ανάπτυξης.

Πάνω σ' αυτή τη βάση οξύνονται οι αντιθέσεις ανάμεσα στις τάξεις της καπιταλιστικής κοινωνίας και πρώτα απ' όλα ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο, γιατί τα μονοπώλια εντείνουν την επίθεσή τους ενάντια στο βιοτικό επίπεδο και τα δημοκρατικά δικαιώματα των εργαζομένων. Εντείνονται επίσης και οι διεθνείς αντιθέσεις, οι αντιθέσεις ανάμεσα στις ιμπεριαλιστικές χώρες. Έτσι, ο ιμπεριαλισμός όχι μόνο προετοιμάζει τις υλικές προϋποθέσεις του σοσιαλισμού, αλλά και φέρνει το προλεταριάτο και όλη την κοινωνία πολύ κοντά στην επανάσταση. Γι' αυτό καταλήγει ο Λένιν ότι ο ιμπεριαλισμός είναι το τελευταίο στάδιο του καπιταλισμού, είναι «η παραμονή της κοινωνικής επανάστασης του προλεταριάτου»²³.

23. ο.π. σελ. 15

Σοβιετική αφίσα του Victor Deni το 1920, η οποία απεικονίζει τον Λένιν να καθαρίζει τον κόσμο από τους καπιταλιστές

Εργατική γειτονιά στη Νέα Υόρκη στις αρχές του 20ου αιώνα, Jacob Riis

Κεφάλαιο 2: ΒΙΟΜΗΧΑΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΚΑΙ ΚΑΤΟΙΚΗΣΗ

2.1 Ο Ένγκελς για τη βιομηχανική πόλη

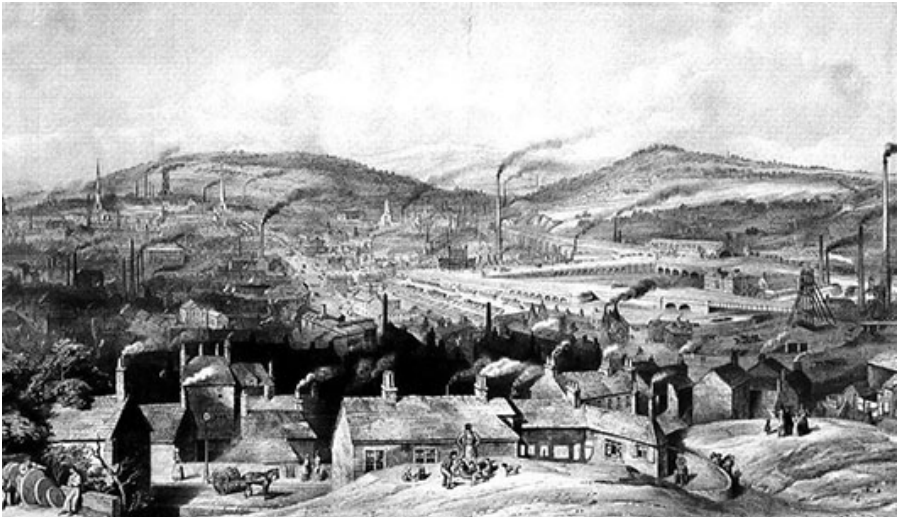
Από τους κλασικούς του μαρξισμού ο Ένγκελς είναι αυτός που ασχολήθηκε ιδιαίτερα με τις κοινωνικές προεκτάσεις του καπιταλιστικού συστήματος. Γι' αυτό δεν είναι τυχαίο που το έργο του περιλαμβάνει τη μελέτη φαινομένων, όπως είναι η προβληματική της βιομηχανικής πόλης, σε σχέση πάντα με τους όρους διαβίωσης του προλεταριάτου. Ένα από τα πρώτα έργα του Ένγκελς που αποδεικνύει του λόγου το αληθές είναι «**Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία**». Γράφτηκε το 1845 μετά από τη δίχρονη διαμονή του στην Αγγλία, κατά την οποία παρατήρησε και μελέτησε τη νέα πραγματικότητα που διαμόρφωνε ο καπιταλισμός. Το έργο αυτό, αν και βασίζεται στις βιωματικές περιγραφές του Ένγκελς, δεν είναι μια απλή έρευνα της κατάστασης των εργαζόμενων τάξεων, αλλά μια ανάλυση της ανέλιξης του βιομηχανικού καπιταλισμού, των κοινωνικών συνεπειών της βιομηχανοποίησης, με τις πολιτικές και κοινωνικές καταλήξεις τους, ιδιαίτερα με την ανάδυση του εργατικού κινήματος.

Συγκεκριμένα, ο Ένγκελς αναδεικνύει ότι η ανάπτυξη του καπιταλισμού είναι σύμφυτη με το σχηματισμό των μεγάλων βιομηχανικών πόλεων και πως την αστικοποίηση αυτή συνοδεύουν κοινωνικά φαινόμενα, όπως η φτώχεια των εργαζόμενων τάξεων, η περιβαλλοντική εξαθλίωση και η κοινωνική γκετοποίηση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι στο έργο αυτό ο Ένγκελς δίνει τη χωρική διάσταση του καπιταλιστικού συστήματος.

Η γέννηση της Βιομηχανικής Πόλης

Ο Ένγκελς μας δείχνει ότι ο καπιταλισμός χαρακτηρίζεται από μία συγκεντρωτική τάση. Τη συγκέντρωση του κεφαλαίου ακολουθεί η συγκέντρωση του πληθυσμού. «*Η μεγάλη βιομηχανική επιχείρηση απαιτεί πολλούς εργάτες που να εργάζονται από κοινού σε ένα οίκημα.*»

Πρέπει ακόμα να κατοικούν από κοινού: για ένα μεσαίο εργοστάσιο συγκροτούν ήδη ένα χωριό. Έχουν ανάγκες και, για την ικανοποίησή τους, τους χρειάζονται άλλα άτομα. Καταφθάνουν χειροτέχνες, ράφτες, υποδηματοποιοί, φουρναραίοι, χτίστες και επιπλοποιοί». Διαμορφώνεται έτσι ένα διαθέσιμο εργατικό δυναμικό που προσελκύει νέους βιομήχανους. Και «το χωριό γίνεται μια μικρή πόλη και η μικρή πόλη μεγάλη»¹. Σ' αυτήν συγκεντρώνονται όλα τα στοιχεία που είναι απαραίτητα για την αναπαραγωγή του κεφαλαίου: οι εργαζόμενοι, οι επικοινωνίες, οι μεταφορές των πρώτων υλών, οι μηχανές και οι τεχνικές, η αγορά, το χρηματιστήριο. Από τη συγκέντρωση αυτών των δυνάμεων προκύπτουν και οι εκπληκτικά γρήγοροι ρυθμοί ανάπτυξης των μεγάλων βιομηχανικών πόλεων. Αξίζει να επισημάνουμε ότι οι νέες βιομηχανίες έβρισκαν ευνοϊκότερες συνθήκες για την ανάπτυξή τους στην ύπαιθρο, κοντά στις πλουτοπαραγωγικές πηγές. Γι' αυτό ο Ένγκελς καταλήγει στο συμπέρασμα πως «κάθε νέα βιομηχανία που δημιουργείται στην ύπαιθρο κλείνει μέσα της το σπέρμα μιας βιομηχανικής πόλης»².

Πανοραμική άποψη του Sheffield στην Αγγλία, γύρω στο 1850, ενός ισχυρού μεταλλουργικού κέντρου, από πίνακα του William Ibbit

1. Φρ. Ένγκελς: Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία, Μέρος Α', εκδ.

Δημιουργία- 1985, σελ. 65

2. ο.π. σελ. 66

Χαρακτηριστικό παράδειγμα μας δίνει την περιοχή Λανκασάιρ της Αγγλίας. Αυτός ο τόπος που ήταν ένα έλος με ελάχιστους κατοίκους μετατράπηκε σε μια περιοχή γεμάτη πόλεις με σημαντικότερη, το κέντρο του, το Μάντσεστερ, τον βιομηχανικό πυρήνα της Αγγλίας. Οι μικρότερες πόλεις που περιέβαλαν το Μάντσεστερ εξαρτιόνταν ολοκληρωτικά από αυτό, καθώς συγκέντρωνε τη βασική εμπορική δραστηριότητα, ενώ οι υπόλοιπες ήταν αποκλειστικά βιομηχανικές. Βλέπουμε στο παράδειγμα αυτό πώς μία πόλη μπορεί να εξελιχθεί σε κέντρο μιας ευρύτερης περιοχής, μιας περιφέρειας, στην οποία δημιουργούνται σχέσεις αλληλεξάρτησης με βάση τον καταμερισμό της εργασίας και πως για να καλυφθούν οι ανάγκες επικοινωνίας που προκύπτουν, δημιουργούνται σημαντικές υποδομές για τη μεταφορά εμπορευμάτων και εργατικού δυναμικού, όπως σιδηρόδρομοι, δρόμοι, διώρυγες κ.α.

Οι μεγάλες πόλεις

Τη μεγαλύτερη έκταση στο έργο του Ένγκελς «Η Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία» καταλαμβάνει το κεφάλαιο για τις μεγάλες πόλεις. Είναι κοινώς αποδεκτό ότι μέσα από τις περιγραφές του για τις μεγάλες πόλεις της Αγγλίας, ο Ένγκελς συμβάλει στο ξεκίνημα της σύγχρονης προβληματικής για τον αστικό χώρο.

Η πρώτη εντύπωση που προσκόμισε ο Ένγκελς από την Αγγλία ήταν το μεγαλείο του Λονδίνου, μιας πόλης *«όπου μπορεί κανένας να περπατά ώρες ολόκληρες χωρίς να φτάνει καν στην αρχή του τέλους»*. Η μεγάλη έκταση και κλίμακα της πόλης, η υπέρογκη συγκέντρωση πληθυσμού που λάμβανε χώρα σε αυτήν οδήγησαν στην αλματώδη αύξηση των παραγωγικών δυνατοτήτων. Δημιουργήθηκαν γιγαντιαία έργα που προκαλούν τον θαυμασμό και το δέος για την σύγχρονη μεγαλούπολη: *«δεν ξέρω τίποτα που να είναι επιβλητικότερο απ' το θέαμα που προσφέρεται απ' τον Τάμεση»*, γράφει ο Ένγκελς αναφερόμενος όχι στο φυσικό κάλλος αλλά στα τεχνικά επιτεύγματα του καπιταλισμού.

«Σχετικά όμως με τις θυσίες που όλο αυτό το μεγαλόπρεπο θέαμα κόστισε, αυτό το ανακαλύπτει κανένας

αργότερα»³, όταν έρθει σε επαφή με την καθημερινή ζωή των εργατών στην πόλη, εκεί που οι άνθρωποι συνωστίζονται στους δρόμους και στις «κακόφημες συνοικίες» των εργατών, εκεί που κυριαρχεί η αδιαφορία και η απομόνωση, ο ανταγωνισμός, η πείνα, οι αρρώστιες, το έγκλημα, η ανασφάλεια και η ανεργία. Ο Ενγκελς διακρίνει ότι ο παραγωγός όλων των σύγχρονων επιτευγμάτων, δηλαδή η εργατική τάξη, υφίσταται όλες τις αρνητικές συνέπειες του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Η σύγχρονη πόλη δεν είναι ένα ομοιογενές σύνολο, αλλά αποτελείται από αντιθέσεις που δεν μπορούν να εξομαλυνθούν, γιατί υπόκεινται στην αντίθεση κεφαλαίου-εργασίας.

Όλα τα παραπάνω δεν αποτελούν τοπικά φαινόμενα μιας πόλης, αλλά απαντώνται σε όλες τις πόλεις του σύγχρονου καπιταλισμού. Ο Ενγκελς ταξίδεψε σε διάφορες πόλεις της Αγγλίας, όπως το Λίβερπουλ, η Γλασκώβη, το Λίντς κ.α. και διαπίστωσε ότι επικρατεί αντίστοιχη κατάσταση. Ιδιαίτερη βαρύτητα, όμως, έδωσε στο Μάντσεστερ, όπου ως νέα βιομηχανική πόλη, συγκεντρώνει με τον καθαρότερο τρόπο τα παραπάνω χαρακτηριστικά.

Η High Street της Γλασκώβης, 1868

---

3. ο.π. σελ. 67-68

Η πολεοδομική διάθρωση του Μάντσεστερ

«Η ίδια η πόλη (αναφ. στο Μάντσεστερ) έχει οικοδομηθεί κατά έναν τέτοιο ξεχωριστό τρόπο που μπορεί κανένας να κατοικεί σ' αυτή χρόνια ολόκληρα, καθημερινά να βγαίνει απ' αυτήν και έπειτα πάλι να εισέρχεται, χωρίς ποτέ να διακρίνει μια εργατική συνοικία»⁴. Εδώ ο Ένγκελς κάνει μια σημαντική παρατήρηση για τον τρόπο που είναι δομημένη η πόλη. Βρίσκει ότι οι εργατικές συνοικίες είναι αυστηρά χωρισμένες από τα μέρη της πόλης που προορίζονται για τις άλλες τάξεις, με σκοπό την απόκρυψη των αντιθέσεων μεταξύ τους. Το κέντρο δίνεται για εμπορική χρήση, είναι ακατοίκητο και τη νύχτα παρουσιάζει εικόνα ερήμωσης. Μέσα από αυτό το κέντρο περνούν μεγάλοι δρόμοι με έντονη κίνηση, που στα ισόγεια τους στεγάζονται πολυτελή καταστήματα. Περιμετρικά του κέντρου αναπτύσσονται οι ζώνες κατοικίας με πρώτη την εργατική συνοικία. Πέρα από αυτήν κατοικούν η μεσαία τάξη σε κανονικούς δρόμους που γειτονεύουν με την εργατική συνοικία. Η ανώτερη αστική τάξη κατοικεί σε επαύλεις κοντά στην ύπαιθρο. Ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί στον Ένγκελς το γεγονός ότι: «αυτοί οι πλούσιοι αριστοκράτες της χρηματιστικής ολιγαρχίας μπορούν, διασχίζοντας όλες τις εργατικές συνοικίες απ' τον πιο σύντομο δρόμο, να φθάσουν στο γραφείο της επιχείρησής τους στο κέντρο της πόλης χωρίς να έχουν παρατηρήσει ότι διασταυρώνονταν στα δεξιά τους και στ' αριστερά τους με την πιο ρυπαρή αθλιότητα (τις εργατικές συνοικίες)»⁵.

Στην ουσία πρόκειται για μια πολεοδομική διάταξη κατά την οποία στα μέτωπα των σημαντικών οδικών αρτηριών αρθρώνεται η εμπορική ζώνη. Αυτή δημιουργεί την ψευδαίσθηση μιας πόλης που ευδαιμονεί στο σύνολό της, αφού κρύβει πίσω της τις άσχημες συνθήκες κατοίκησης της εργατικής τάξης. Ο Ένγκελς πιστεύει ότι η ρυμοτομία του δεν είναι τυχαία, αλλά «μια λεπτεπίλεπτη τέχνη κάλυψης κάθε πράγματος που θα μπορούσε να τραυματίσει την όραση ή τα νεύρα της αστικής τάξης»⁶. Αποτελεί επιλογή της

---

4. ο.π. σελ. 98-99

5. ο.π. σελ. 100

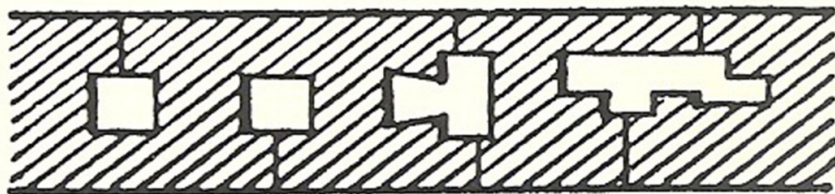
6. ο.π. σελ. 101

κυρίαρχης τάξης όχι μόνο για την απομόνωση των εργατών, αλλά και για τη δημιουργία της πλαστής εντύπωσης ότι στην πόλη δεν υφίστανται αντιθέσεις μεταξύ των τάξεων.

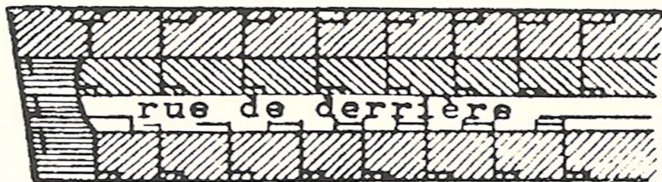
Στον τρόπο με τον οποίο τοποθετούνται οι περιοχές κατοίκησης κάθε τάξης παίζει ρόλο η μόλυνση που προκαλεί η βιομηχανική παραγωγή. Στις περιοχές που τα εργοστάσια μολύνουν άμεσα το περιβάλλον κατοικούν τα πιο φτωχά στρώματα της εργατικής τάξης, όπως είναι οι μετανάστες. Συγκεκριμένα στο Μάντσεστερ ο Ένγκελς δίνει το παράδειγμα της «μικρής Ιρλανδίας» (η σημερινή Oxford Road), που είναι η περιοχή κατοίκησης κυρίως Ιρλανδών εργατών μεταναστών, με πυκνή δόμηση, χωρίς τις βασικές υποδομές (δρόμοι, δίκτυο ύδρευσης- αποχέτευσης, καθαριότητα). Είναι χτισμένη στις όχθες του ποταμού Μέντλοκ, στον οποίο λιμνάζουν τα λύματα της βιομηχανίας.

Η «μικρή Ιρλανδία», όπως και όλες οι «κακές συνοικίες» της Αγγλίας ήταν οργανωμένες σχεδόν κατά τον ίδιο τρόπο. Ο τρόπος δόμησης των κατοικιών ήταν τις περισσότερες φορές τυχαίος. Κάθε σπίτι χτιζόταν χωρίς να υπάρχει το παραμικρό ενδιαφέρον για τα άλλα. Ενδιάμεσα τους προέκυπταν κενά με ακανόνιστο σχήμα, που εξαιτίας της έλλειψης άλλης ονομασίας ονομάζονταν αυλές.

Στη συνέχεια επικράτησε ένας τρόπος οικοδόμησης κατά τον οποίο ένας μόνο επιχειρηματίας έχτιζε έναν ολόκληρο ή περισσότερους δρόμους. Ανάμεσα σε δύο δρόμους χτιζόνταν τρεις σειρές κατοικιών. Οι δύο σειρές ενώνονταν μεταξύ τους με μια μεσοτοιχία και χωρίζονταν από την τρίτη μέσω ενός στενού περάσματος. Με το σύστημα αυτό ο επιχειρηματίας αφενός κέρδιζε χώρο για περισσότερους ενοίκους και αφετέρου είχε τη δυνατότητα να δικαιολογεί υψηλά ενοίκια για τις πιο ευνοημένες κατοικίες. Στις κακοφτιαγμένες αυτές κατοικίες με τα ευτελή υλικά ζούσαν ολόκληρες οικογένειες στοιβαγμένες σε ένα μόλις δωμάτιο.

ΔΡΟΜΟΣ

Τρίτη σειρά
αγροικιών
Μεσαία σειρά

Πρώτη σειρά
αγροικιών με
αυλή

ΔΡΟΜΟΣ

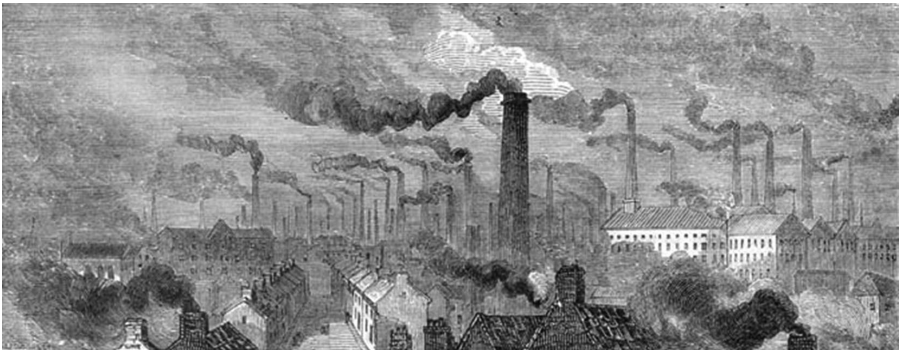
Τα παραπάνω διαγράμματα απεικονίζουν τη δόμηση των εργατικών κατοικιών του Μάντσεστερ. Παρατίθενται από τον Ένγκελς στο βιβλίο του «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία», Α' τόμος σελ.111-113.

Ακόμα και αυτοί βέβαια θεωρούνταν ευτυχείς συγκρινόμενοι με εκείνους που δεν είχαν την παραμικρή στέγη. Οι άστεγοι ήταν από τότε χιλιάδες σε κάθε πόλη. Όσοι από αυτούς κατάφερναν να βρουν με κάποιο τρόπο μερικά χρήματα κοιμόντουσαν στα λεγόμενα «υπνωτήρια» (lodging house), τα οποία υπήρχαν σε μεγάλο αριθμό σε όλες τις μεγάλες πόλεις, στέγαζαν πολύ μεγαλύτερο αριθμό αστέγων από ότι χωρούσε. Τα υπνωτήρια δεν ήταν κοινωνική παροχή προς τους ασθενέστερους, αλλά ένας ακόμη τρόπος για να βγάλουν κέρδος ακόμα και από τους επαίτες.

Συνθήκες υγιεινής στις μεγάλες πόλεις

Η συγκέντρωση του πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις αρκεί από μόνη της για να επιβαρύνει τη δημόσια υγεία. Πόσο μάλλον όταν πρόκειται για τις εργατικές συνοικίες της εποχής που μας περιγράφει ο Ένγκελς, όπου η δόμηση ήταν αρκετά πυκνή, οι δρόμοι στενοί και βρώμικοι, ο αερισμός ανεπαρκής, δεν υπήρχε δίκτυο ύδρευσης και αποχέτευσης, σκουπίδια, ζώα και ακαθαρσίες σε αυλές και δρομάκια. Σε όλα αυτά αν προσθέσουμε και τα απόβλητα των εργοστασίων μπορούμε να καταλάβουμε γιατί τα ποσοστά θνησιμότητας ήταν υψηλά.

Το Μάντσεστερ γύρω στα 1870

Οι μεταδοτικές ασθένειες και οι επιδημίες δεν μπορούσαν να περιοριστούν στα εδαφικά όρια των εργατικών συνοικιών. «Πραγματικά, όταν η επιδημία αυτή (της χολέρας στο Μάντσεστερ) έγινε απειλητική, ένας γενικός φόβος κατέλαβε την αστική τάξη αυτής της πόλης. Ξαφνικά θυμήθηκαν τις ανθυγιεινές κατοικίες των φτωχών κι άρχισαν να τρέμουν απ' αφορμή τη βεβαιότητα ότι κάθεμα απ' αυτές τις άθλιες συνοικίες θα σχημάτιζε μια εστία της επιδημίας, απ' όπου η τελευταία θα επεξέτεινε την ερήμωσή της προς όλες τις κατευθύνσεις και στις διαμονές ακόμα της κυρίαρχης τάξης. Αμέσως υπέδειξαν μια επιτροπή υγιεινής για να ερευνήσει σ' αυτές τις συνοικίες.»⁷

Από τα στοιχεία που δίνει ο Ένγκελς φαίνεται ότι οι προσπάθειες του αστικού κράτους για λύση των προβλημάτων υγιεινής ήταν επιφανειακές και ανεπαρκείς. Παρόλο που

7. ο.π. σελ. 123

καθαρίστηκαν οι πιο τρανταχτές εστίες μόλυνσης, λίγους μήνες αργότερα επανήλθαν στην προηγούμενη κατάσταση. Ο Ένγκελς στη συνέχεια δίνει μια πλήρη εικόνα και για τα ζητήματα ενδυμασίας, τροφής, συνθηκών δουλειάς που μαζί με τα οικιστικά ζητήματα του προλεταριάτου της πόλης, οφείλονται για τον χαμηλό μέσο όρο ζωής της εργατικής τάξης.

Δεν είναι υπερβολικός ο Ένγκελς όταν κατηγορεί την αστική τάξη ότι «καταδικάζει εκατοντάδες προλετάρους σε μια τέτοια κατάσταση που αναγκαστικά είναι εκτεθειμένοι σε έναν πρόωπο και ανώμαλο θάνατο [...] όταν αφαιρεί από χιλιάδες όντα τα απαραίτητα μέσα ύπαρξης, επιβάλλοντάς τους άλλες συνθήκες ζωής, τέτοιες που τους γίνεται αδύνατο να επιβιώσουν [...] κι ωστόσο τις αφήνει να υπάρχουν, τότε πρόκειται, πολύ καλά, για μια δολοφονία.»⁸ Ο Ένγκελς κάνει μια εκτενή καταγραφή όλων αυτών των ζητημάτων αφενός για να αποδείξει με στοιχεία την ύπαρξή τους και αφετέρου για να αφυπνίσει το προλεταριάτο δείχνοντάς του τον πραγματικό ένοχο, την αστική τάξη.

Χάρτης του Dr John Snow για την περιοχή του Soho στο Λονδίνο, που περιγράφει τους θανάτους από χολέρα που καταγράφηκαν το 1854. Η Regent Street που μόλις είχε διανοιχτεί εθεωρείτο ασφαλές όριο για την περιχάρακση της κοινωνικής διαίρεσης του χώρου- όχι όμως και για αυτή την επιδημία: τα κρούσματα, όπως φαίνεται και στο χάρτη, πέρασαν και από την άλλη πλευρά του δρόμου.

Στον πρόλογό του για τη γερμανική έκδοση του 1892 ο Ένγκελς συμπληρώνει με μεγαλύτερη ακρίβεια ορισμένα αποσπάσματα του έργου. Σαράντα οχτώ χρόνια μετά την πρώτη έκδοση παρατηρεί κάποιες βελτιώσεις, οι οποίες δεν οφείλονται στην φιλανθρωπία της αστικής τάξης, αλλά στο φόβο της για την εξάπλωση των επιδημιών και στην πίεση που δέχτηκε από την ανάπτυξη του εργατικού κινήματος. Συγκεκριμένα: «τακτοποίησαν ή καλυτέρευσαν τα συστήματα αποχέτευσης, και σειρές πλατιών δρόμων διασχίζουν συνοικίες που λογίζονταν ανάμεσα στις χειρότερες μεταξύ των “κακών συνοικιών”. [...] Η αστική τάξη έκανε ακόμα προόδους στην τέχνη να αποκρύπτει τη δυστυχία της εργατικής τάξης. Για ό,τι όμως αφορά τις εργατικές κατοικίες δεν πραγματοποιήθηκε η παραμικρή πρόοδος, και αυτό το γεγονός αποδείχεται κατά τρόπο ολοκληρωμένο απ’ την έκθεση της βασιλικής επιτροπής “Σχετικά με την κατοικία των φτωχών” του 1985.»⁹

Στον ίδιο πρόλογο ο Ένγκελς επισημαίνει τον **1ο τόμο του Κεφαλαίου** του Μαρξ, ο οποίος παρέχει μία λεπτομερειακή περιγραφή για την κατάσταση της εργατικής τάξης της Αγγλίας γύρω στα 1865, μια εποχή όπου η βρετανική βιομηχανία βρισκόταν στο απόγειό της. Χαρακτηριστικά γράφει ο Μαρξ για την κατάσταση στις πόλεις ότι: «όσο πιο μαζική είναι η συγκεντροποίηση των μέσων παραγωγής, τόσο πιο μεγάλοι είναι ο αντίστοιχος συνωστισμός εργατών στον ίδιο χώρο, πως επομένως όσο πιο γρήγορη είναι η κεφαλαιοκρατική συσσώρευση τόσο πιο άθλιες είναι οι συνθήκες κατοικίας των εργατών.» Και συνεχίζει σχολιάζοντας τα αποτελέσματα των πολεοδομικών παρεμβάσεων της εποχής: «η “βελτίωση” των πόλεων με την κατεδάφιση κακοχτισμένων συνοικιών, με την ανέγερση μεγάρων για τις τράπεζες, για τα εμπορικά καταστήματα κλπ., με το άνοιγμα δρόμων για τις εμπορικές μεταφορές και για τα αμάξια πολυτελείας [...], η “βελτίωση” αυτή που συνοδεύει την πρόοδο του πλούτου διώχνει ολοφάνερα τους φτωχούς σε διαρκώς χειρότερες και διαρκώς πιο πυκνοκατοικημένες τρώγλες.»¹⁰ Αυτό το απόσπασμα του

---

9. Φρ. Ένγκελς: Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία, Μέρος Β΄, εκδ. Δημιουργία- 1989, σελ. 273- 274

10. Κ. Μαρξ: το Κεφάλαιο, Τόμος 1ος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή, σελ. 681

Μαρξ δείχνει ότι οι “ βελτιώσεις” που πραγματοποιήθηκαν στον αστικό χώρο έγιναν για να δημιουργήσουν ευνοϊκές συνθήκες για τα κέρδη των κεφαλαιοκρατών, παραβλέποντας τις αρνητικές συνέπειες για την εργατική τάξη.

Συμπεραίνουμε, λοιπόν, και μέσα από αυτές τις μεταγενέστερες περιγραφές ότι οι διάφορες χωρικές ρυθμίσεις είναι η αποτύπωση στο χώρο της κυριαρχίας της αστικής τάξης. Οι παρεμβάσεις στην πόλη, από τη μία πλευρά ενισχύουν την κερδοφορία του κεφαλαίου, ενώ από την άλλη πλευρά, δημιουργούν δυσμενείς συνθήκες διαβίωσης για τους εργάτες. Την ίδια στιγμή που η ικανοποίηση της οικιστικής ανάγκης της εργατικής τάξης δεν αποτελεί κοινωνικό αγαθό και δικαίωμα αλλά είναι μια ακόμη πηγή πλουτισμού και εκμετάλλευσης. «*Η ακατέργαστη ανάγκη του εργάτη είναι μια πάρα πολύ μεγαλύτερη πηγή κέρδους, παρά η ραφιναρισμένη ανάγκη του πλούσιου [...]* οι υπόγειες κατοικίες αποτελούν μεγαλύτερο κοινωνικό πλούτο»¹¹.

Η ανάπτυξη του εργατικού κινήματος

«Αν η συγκέντρωση του πληθυσμού έχει ένα προωθητικό και ευνοϊκό αποτέλεσμα για την κυρίαρχη τάξη, συντελεί επίσης στο να προχωρήσει ακόμα πιο γρήγορα η ανέλιξη της εργατικής τάξης. Οι εργάτες αρχίζουν να αισθάνονται ότι αποτελούν στην ολότητά τους μια τάξη, αποχτάν συνείδηση ότι, αν και αδύνατοι όταν παραμένουν απομονωμένοι, αντιπροσωπεύουν όλοι μαζί μια δύναμη. Ο χωρισμός τους απ’ την αστική τάξη, η επεξεργασία απόψεων και ιδεών που αρμόζουν στους εργάτες και στην κατάσταση των τελευταίων, επιταχύνονται, επιβάλλεται σ’ αυτούς η συνείδηση που έχουν ότι είναι καταπιεζόμενοι, κι έτσι οι εργαζόμενοι αποχτούν μια κοινωνική και πολιτική σπουδαιότητα. Οι μεγάλες πόλεις είναι οι εστίες του εργατικού κινήματος. Εκεί οι εργάτες άρχισαν να σκέφτονται πάνω στην κατάστασή τους και να παλεύουν. Εκεί εκδηλώθηκε αρχικά η αντίθεση ανάμεσα στο προλεταριάτο και την αστική τάξη. Απ’ αυτές προήλθαν οι εργατικές ενώσεις, το χαρτιστικό κίνημα»¹²

11. Κ. Μαρξ: Οικονομικά και φιλοσοφικά χειρόγραφα του 1844, σελ.107

12. Ο χαρτισμός προήλθε απ’ το δημοκρατικό κόμμα που αναπτύχθηκε το 1780-1790, δυνάμωσε κατά τη Γαλλική Επανάσταση και εκδηλώθηκε μετά την ειρήνη σαν ριζοσπαστικό Κόμμα. Σύμφωνα με τον Ένγκελς (Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία, Μέρος Β’, εκδ. Δημοιοργία- 1989, σελ. 137- 138): «έχοντας για

και ο σοσιαλισμός. [...] Χωρίς τις μεγάλες πόλεις και την ευνοϊκή τους επίδραση στην ανέλιξη της δημόσιας αντίληψης, οι εργάτες δε θα είχαν φτάσει εκεί που έφτασαν»¹³.

Εργατική συγκέντρωση κατά τη μεγάλη απεργία του 1926 στην Αγγλία

Η εκβιομηχάνιση και η αστική συγκέντρωση οδήγησαν τους εργαζόμενους να καταλάβουν τη δική τους δύναμη. Οι εργάτες συγκεντρωμένοι πλέον σε μεγάλες μονάδες παραγωγής αρχίζουν και αντιλαμβάνονται το κοινό τους συμφέρον απέναντι στην ιδιοκτήτρια τάξη και προσδιορίζονται ως μια ξεχωριστή τάξη στο κοινωνικό σύνολο. Απέναντι στην εκμετάλλευση και τις άσχημες συνθήκες ζωής οι εργαζόμενοι άρχισαν να αντιδρούν. Άλλοι κατέφυγαν στο έγκλημα ή στην

δεδομένο το ότι οι εργάτες δε σέβονται το νόμο, κι αντίθετα ότι περιορίζονται ν' αφήνουν να ασκείται η δύναμή του όταν οι ίδιοι δεν έχουν τη δυνατότητα να τη μεταστρέψουν, είναι εντελώς φυσικό να προτείνουν τουλάχιστον τροποποιήσεις στο νόμο, όπου θέλουν να αντικαταστήσουν τον αστικό νόμο μ' έναν νόμο προλεταριακό. Αυτός ο νόμος που προτείνεται απ' το προλεταριάτο, είναι η Χάρτα του Λαού (People's Charter) [...]. Ο χαρτισμός είναι η συμπυκνωμένη μορφή της αντιπολίτευσης στην αστική τάξη.» Στην πάροδο των χρόνων ο χαρτισμός, που σαν κίνημα ξεκίνησε έχοντας αρκετά μικροαστικά στοιχεία, με τη διαπάλη της εργατικής τάξης με την αστική έγινε ένα κίνημα καθαρά εργατικό, απελευθερωμένο από όλα τα αστικά στοιχεία.

13. Φρ. Ένγκελς: Η Κατάσταση της Εργατικής Τάξης στην Αγγλία, Μέρος Α', εκδ.

Δημιουργία- 1985, σελ. 200

περιθωριοποίηση και άλλοι υποτάχθηκαν στην τύχη τους διαιωνίζοντας τα προβλήματα. Μια άλλη μορφή αντίδρασης ήταν η καταστροφή των μηχανών, αλλά οι συνδικαλισμός και η απεργία ήταν η πρώτες γενικευμένες μορφές πάλης τους εργατικού κινήματος, που βοήθησαν τους εργαζόμενους να αποκτήσουν ταξική συνείδηση, ενώ προωθητικό βήμα ήταν το πολιτικό κίνημα του χαρτισμού. Παράλληλα με αυτά τα κινήματα διατυπώθηκαν οι πρώτες θεωρίες για το σοσιαλισμό, που καλούσαν την εργατική τάξη να πάρει την εξουσία στα χέρια της.

Ο Ένγκελς δεν ήταν ο μοναδικός που κατέγραψε τα προβλήματα του προλεταριάτου της πόλης, μιας και η κατάσταση που περιγράφει δεν ήταν αποκλειστικά αγγλικό φαινόμενο, αλλά αφορούσε κάθε βιομηχανική πόλη. Βρίσκουμε αντιστοιχία στην Αμερική, όπου στα τέλη του 19ου αιώνα συγκέντρωσε στις πόλεις της χιλιάδες μετανάστες από όλα τα μέρη του κόσμου. Ιδιαίτερα στη Νέα Υόρκη συγκεντρώθηκε ένα πλήθος 500.000 μεταναστών που στοιβάζονταν και αυτοί, όπως και το προλεταριάτο της Ευρώπης στα slums, τις γνωστές περιοχές εργατικής κατοικίας που χαρακτηρίζονται από τη μεγαλύτερη αθλιότητα. Με την πρόθεση να συγκινήσει τα ανώτερα και μεσαία στρώματα για τις συνθήκες ζωής του προλεταριάτου της Νέας Υόρκης ο Jacob Riis, ένας Δανός μετανάστης, δημοσίευσε ένα δημοσιογραφικό ντοκουμέντο με εικόνες από τις εργατικές συνοικίες της Νέας Υόρκης. Ο Riis πίστευε ότι οι φιλόανθρωποι πολίτες θα βοηθούσαν τους φτωχούς όταν θα έβλεπαν με τα ίδια τους τα μάτια πώς ζούσε «το άλλο μισό», όπως ονόμασε και το έργο του (How the other half lives).

Βλέπουμε, λοιπόν, ότι την ίδια εποχή με τον Ένγκελς υπάρχουν και άλλες αξιόλογες περιγραφές, που όμως δεν βάθαιναν στην ανάλυση των ταξικών σχέσεων εκμετάλλευσης και επομένως αναζητούσαν την αιτία της αθλιότητας των εργατών σε δευτερεύοντα ζητήματα, όπως η άγνοια ή η αδιαφορία των ανώτερων στρωμάτων. Το στοιχείο που διακρίνει τον Ένγκελς από όλους τους υπόλοιπους είναι ότι αποκαλύπτει πως η αιτία βρίσκεται στο ίδιο το κεφαλαιοκρατικό σύστημα και ορίζει ως λύση την επαναστατική ανατροπή του από το προλεταριάτο. Με το συμπέρασμα αυτό, βάζει την ιδέα της αναγκαιότητας ενιαίας οργάνωσης της εργατικής τάξης με

πρόγραμμα και στόχο την κοινωνικοποίηση των μέσων παραγωγής και όχι απλά την οικονομική πάλη για την καλύτερευση των συνθηκών πώλησης της εργατικής δύναμης στον καπιταλισμό, των συνθηκών δουλειάς και ζωής. Ουσιαστικά, χωρίς να το κατονομάζει, βάζει το ζήτημα της ύπαρξης πολιτικού Κόμματος της εργατικής τάξης.

Φωτογραφίες του Jacob Riis στη Νέα Υόρκη, η οποία απεικονίζει την αθλιότητα της ζωής της εργατικής τάξης.

2.2 Ο Ενγκελς για τους «ουτοπιστές» σοσιαλιστές-τα πειραματικά οικιστικά μοντέλα

Τα προβλήματα της βιομηχανικής πόλης είχαν ήδη εμφανιστεί από τις αρχές του 19ου αιώνα. Την εποχή αυτή διατυπώνονται και οι πρώτες σκέψεις γύρω από την περιγραφή, αλλά και από την επίλυσή τους. Ο Ενγκελς ξεχωρίζει τους λεγόμενους «ουτοπιστές» σοσιαλιστές, τον Σαιν Σιμόν, τον Φουριέ και τον Όουεν, οι οποίοι όχι μόνο αντιλήφθηκαν τη σχέση της προβληματικής αυτής με το αναπτυσσόμενο καπιταλιστικό σύστημα, αλλά προσπάθησαν να την υπερβούν και να παράξουν νέες κοινωνικές σχέσεις μέσα από πειραματικά οικιστικά μοντέλα.

Με τους «ουτοπιστές» σοσιαλιστές ασχολείται στο έργο του **«Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη»**, που εκδόθηκε το 1880. Εκεί βρίσκει κανείς για πρώτη φορά τον χαρακτηρισμό «ουτοπικός» σοσιαλισμός για τις θέσεις των Σαιν Σιμόν, Φουριέ και Όουεν, για να τον διακρίνει από τον «επιστημονικό» σοσιαλισμό. Οι άνθρωποι αυτοί, που έδρασαν στις αρχές του 19ου αιώνα, ήταν επηρεασμένοι από το πνεύμα του Διαφωτισμού και του συνθήματος της Γαλλικής Επανάστασης του 1789 για «Ελευθερία, Ισότητα, Αδελφότητα». Ο Ενγκελς μας εισάγει στο χαρακτήρα της εποχής: *«Την εποχή εκείνη ήταν ακόμα πολύ λίγο εξελιγμένος ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής και μαζί του η αντίθεση ανάμεσα στην αστική τάξη και το προλεταριάτο. Η μεγάλη βιομηχανία, που μόλις είχε παρουσιαστεί στην Αγγλία, ήταν ακόμα άγνωστη στη Γαλλία. [...] Το προλεταριάτο, που μόλις τώρα ξεχώριζε από την ακτήμονα μάζα σαν ο κορμός μιας καινούριας τάξης και ήταν ακόμα ολότελα ανίκανη για μια αυτοτελή πολιτική δράση».*

«Στην ανώριμη κατάσταση της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής, στην ανώριμη κατάσταση των τάξεων ανταποκρίνονταν ανώριμες θεωρίες». Υπό αυτό το πρίσμα αντιμετωπίζει ο Ενγκελς τις αντιλήψεις των «ουτοπιστών». Γράφει χαρακτηριστικά: *«Χαιρόμαστε για τα μεγαλοφυή*

έμβρυα της σκέψης και για τις μεγαλοφυείς σκέψεις που αναφαίνονται παντού»¹. Η κριτική του Ένγκελς, λοιπόν, σχετίζεται με την έλλειψη επαρκούς ανάλυσης του χαρακτήρα της εποχής. Αντιλαμβάνεται, όμως, τη σημασία τους ως προδρόμους της σοσιαλιστικής σκέψης.

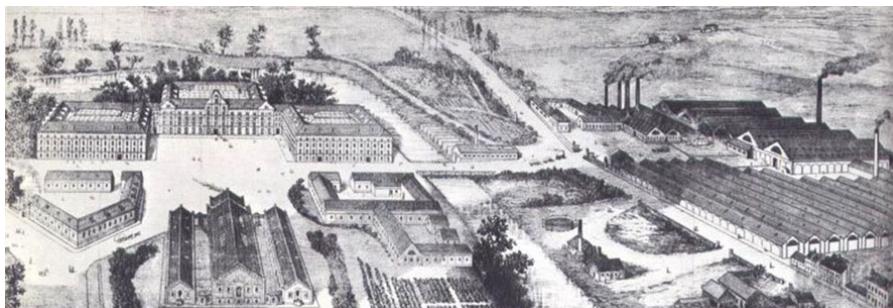
Από τους «ουτοπιστές» ο Σαίν Σιμόν (1760-1825) δεν διατύπωσε άμεσες προτάσεις για τον υλικό χώρο παρά μόνο κάποιες ιδέες γενικής βελτίωσης των συνθηκών ζωής όλων των τάξεων. Αυτοί που ασχολήθηκαν και πειραματίστηκαν με κοινοβιακές μορφές οργάνωσης ήταν ο Φουριέ και ο Όουεν. Ο Σαρλ Φουριέ (1772- 1837), Γάλλος έμπορος που καταστράφηκε οικονομικά κατά τη Γαλλική Επανάσταση, άσκησε έντονη κριτική στην αστική τάξη που δεν έμεινε πιστή στις προεπαναστατικές της διακηρύξεις, αλλά και στην αστική διαμόρφωση των σχέσεων ανάμεσα στα δύο φύλα και τη θέση της γυναίκας στην αστική κοινωνία. Επεξεργάστηκε το μοντέλο μιας νέας κοινωνίας, όπου θα επικρατούσε μια κατάσταση παγκόσμιας αρμονίας, η οποία θα ερχόταν βαθμιαία μέσα σε επτά ιστορικές περιόδους. Οραματίζεται την επόμενη ιστορική περίοδο, την περίοδο του γκαρραντισμού όπως την ονομάζει, όπου μια σειρά περιορισμών και εγγυήσεων θα αντικαθιστούσε το χάος και την αναρχία της πόλης με μια απόλυτη τάξη. Έδωσε έμφαση στη συλλογική κατοίκηση και τη συνδέει με τις ιδέες για τη θέση των γυναικών στη νέα κοινωνία. Πίστευε ότι η θέση της γυναίκας μπορούσε να βελτιωθεί με την αντικατάσταση της ιδιωτικής κατοικίας, από ένα συλλογικό νοικοκυριό με κοινόχρηστες εξυπηρετήσεις². Περιγράφει μια ιεραρχημένη πόλη χωρισμένη σε ζώνες η οποία περιλαμβάνει μία εξίσου ιεραρχημένη κοινωνική και χωρική μονάδα, το «φαλανστήριο». Οι κάτοικοί της είναι οργανωμένοι με βάση τη Φάλαγγα, μια ομάδα 1500-1600 ατόμων, στην οποία αντιστοιχούν συγκεκριμένες εξυπηρετήσεις, καταμερισμός της εργασίας, μέγεθος γης και κατοικίας. Μια σειρά αποτυχημένων, όμως, προσπαθειών να συγκροτηθούν «φαλανστήρια» στα αμέσως

---

1. Φρ. Ένγκελς: Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2011, σελ. 55- 57

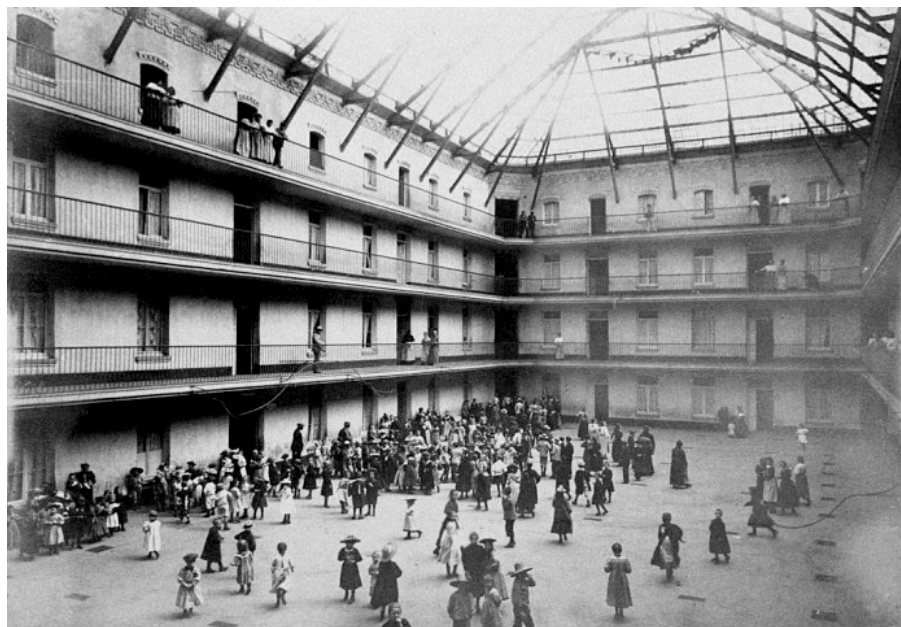
2. Αντίστοιχες αρχές βρίσκουμε στους σοβιετικούς αρχιτέκτονες της δεκαετίας του 1920, όταν αναζητούν τη συμβολή του σχεδιασμού στην οικοδόμηση του «σοσιαλιστικού ανθρώπου».

επόμενα χρόνια ακολουθήθηκε από την οικοδόμηση, στα 1859, από τον βιομήχανο Jean Baptiste Godin (1817-1888), ενός φανατικού φουριεριστή, του «φαμιλιστερίου» ή «κοινωνικού ανακτόρου» της Guise, που ήταν μια μικρότερη εκδοχή του προτύπου του Φουριέ. Στο «Ζήτημα της κατοικίας» ο Ένγκελς αναφερόμενος στους εργατικούς οικισμούς γράφει πως τέτοιοι οικισμοί όπως αυτοί που οραματιζόταν ο Φουριέ δεν υπήρχαν πουθενά στον κόσμο εκτός από την Guise της Γαλλίας³. Και εκεί ο οικισμός αυτός, που χτίστηκε όχι ως προσοδοφόρα επιχείρηση αλλά ως σοσιαλιστικό πείραμα, κατέληξε τόπος εκμετάλλευσης των εργατών.

Εικόνες από το Φαμιλιστέριο: σκίτσο του Φουριέ και φωτογραφία από σήμερα.

3. Φρ. Ένγκελς: Το Ζήτημα της Κατοικίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2012, σελ. 77

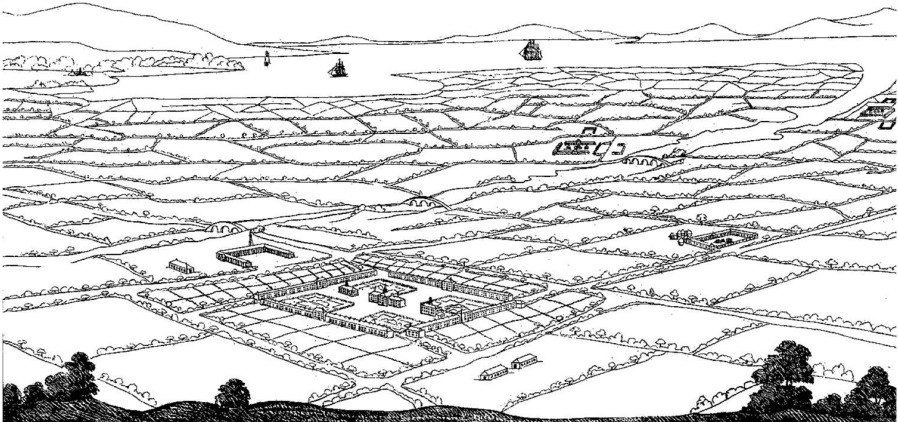

Εικόνες από τον κεντρικό χώρο του φαμιλιστερίου της Guise.

Εικόνες από την καθημερινή ζωή στο φαμλιστέριο της Guise.

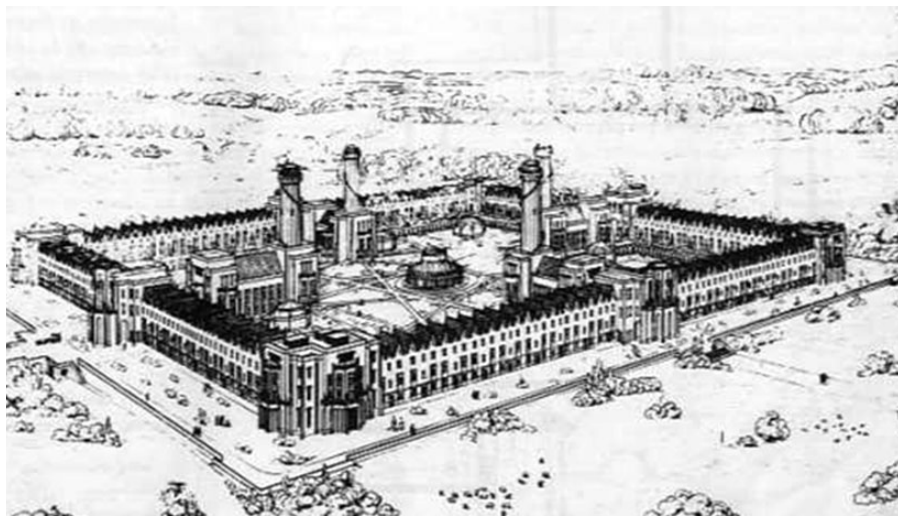
Ο Ρόμπερτ Όουεν (1771-1858) σε ηλικία 29 ετών εμφανίστηκε στο προσκήνιο σαν ένας μεταρρυθμιστής εργοστασιάρχης. Ο Ενγκελς εκφράζεται με πολύ θετικά λόγια για αυτόν, χαρακτηρίζοντάς τον ως έναν από τους λίγους οδηγητές ανθρώπων που γεννήθηκαν στον κόσμο. Ο Όουεν επηρεασμένος από τη διδασκαλία των υλιστών διαφωτιστών πίστευε ότι ο χαρακτήρας του ανθρώπου είναι το προϊόν από τη μια μεριά του έμφυτου οργανισμού και από την άλλη μεριά των συνθηκών που περιβάλλουν τον άνθρωπο στο διάστημα της ζωής του. Από το 1800 ως το 1829 διηύθυνε ένα μεγάλο κλωστήριο βαμβακιού στο Νιού Λάρνακ της Σκωτίας. Εκεί βρήκε την ευκαιρία να πειραματιστεί με μια σειρά μέτρων που βελτιώνουν τις συνθήκες ζωής των εργατών, όπως οι μισθοί, η διάρκεια της εργάσιμης ημέρας (από 14 σε 10,5 ώρες), η αξιοπρεπής κατοικία. Επιπλέον, επιχείρησε να προωθήσει στην παραγωγική διαδικασία την υποταγή της μηχανής στη δουλειά των εργατών και όχι την αντικατάστασή της από τη μηχανή, μέσα σ'ένα σύστημα παραγωγής που να επιτρέπει τη χωρίς όρια συνέχιση της τεχνικής προόδου.

Το ιδανικό χωριό του Όουεν

Η πειραματική αυτή κοινότητα του Όουεν αποτελούνταν από παροικίες πληθυσμοί περίπου 1000 ατόμων. Οι γη ήταν διαιρεμένη σε τετράγωνα, όπου τοποθετούνταν αυστηρά παραλληλόγραμμα κτίρια. Το κεντρικό κτίριο περιλάμβανε τη δημόσια κουζίνα, σε άλλα κτίρια χωροθετούνταν χώροι

εκπαίδευσης και ψυχαγωγίας, στις τέσσερις πλευρές του τετραγώνου τοποθετούνταν οι κατοικίες. Προβλέπονταν επίσης ξενώνες, νοσοκομείο και γήπεδα. Οι γυναίκες απαλλάσσονταν από τη φροντίδα του ατομικού νοικοκυριού και των παιδιών, όπως και στις ιδέες του Φουριέ, και εργάζονταν σε εκείνους τους τομείς της παραγωγής που ταίριαζαν στις δυνατότητές τους. Ο πληθυσμός του εργοστασίου αυτού, που σιγά σιγά έφτασε τα 2500 άτομα, αποτελούνταν αρχικά στο μεγαλύτερο μέρος του από ένα σύνολο διεφθαρμένων στοιχείων. Βάζοντάς τους όμως σε ανθρώπινες συνθήκες και δημιουργώντας για πρώτη φορά σχολεία για μικρά παιδιά κατάφερε να τον μετατρέψει σε μια «ολοκληρωμένη υποδειγματική αποικία όπου ήταν άγνωστα πράγματα το μεθύσι, η αστυνομία, οι δικαστές, οι δίκες». Παρ'όλα αυτά ο Όουεν δεν ήταν ευχαριστημένος. «Οι άνθρωποι ήταν σκλάβοι μου»⁴, έλεγε, αφού καταλάβαινε ότι ο επιπλέον πλούτος που παρήγαγε αυτή η κοινότητα χρησίμευε για να αφήνει κέρδος στους ιδιοκτήτες της επιχείρησης. Το ίδιο πείραμα προσπάθησε να εφαρμόσει και στην Αμερική σε μια κοινότητα που ονόμασε «Τόπο της Αρμονίας».

Σκίτσο που απεικονίζει τον «Τόπο της Αρμονίας» του Όουεν

4. Φρ. Ένγκελς: Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2011, σελ. 63- 64

Ο Οουεν, «όσο παρουσιαζόταν ως απλός φιλόσοφος, δε συγκέντρωνε παρά πλούτη, επιδοκιμασία, τιμή και δόξα. Ήταν ο πιο λαοφιλής άνθρωπος στην Ευρώπη. [...] Όταν, όμως, παρουσιάστηκε με τις κομμουνιστικές θεωρίες του, τότε όλα άλλαξαν»⁵. Οι ιδέες του για την ατομική ιδιοκτησία, τη θρησκεία και το γάμο του στοίχισαν την εύνοια της επίσημης κοινωνίας, η οποία προσπάθησε να τον βάλει στο περιθώριο. Μετά την οικονομική καταστροφή του από τα αποτυχημένα κομμουνιστικά πειράματά του στην Αμερική, όπου θυσίασε όλη του την περιουσία, εντάχθηκε στους κόλπους της εργατικής τάξης και βοήθησε για τριάντα ακόμη χρόνια στην ανάπτυξη του αγγλικού συνδικαλιστικού κινήματος.

Ο Ένγκελς συνειδητά επιλέγει να υπερασπίσει τα πειράματα του Οουεν και του Φουριέ στο «**Ζήτημα της Κατοικίας**» και στο «**Αντί- Ντίρινγκ**», ξεχωρίζοντάς τα από τις μεταγενέστερες αντιδραστικές αστικές προτάσεις για τη βελτίωση των συνθηκών κατοίκησης και την εξάλειψη της αντίθεσης πόλης- υπαίθρου, όπως αυτές του Προυντόν και του Ντίρινγκ. Όπως επίσης σημειώνει, οι «ουτοπικοί» αντιλήφθηκαν τη σημασία της υπέρβασης της αντίθεσης πόλης- υπαίθρου, ως αντίθεση του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, αφού προσπάθησαν να την επιλύσουν στους οικισμούς τους, χωρίς να την επιζητούν στην επιστροφή σε κάποιο προκαπιταλιστικό σύστημα, αλλά στην αξιοποίηση των νέων παραγωγικών δυνάμεων. Κατάλαβαν, επίσης, ότι η εξάλειψη της αντίθεσης πόλης- χωριού είναι θεμελιακή προϋπόθεση της γενικότερης εξάλειψης του καταμερισμού της εργασίας σε πνευματική και χειρωνακτική. Γι' αυτό και στις κοινότητές τους έπρεπε ο καθένας να συμμετέχει και στη γεωργία και στη βιομηχανία. Το πρωτοπόρο στοιχείο που διακρίνει ο Ένγκελς στα εγχειρήματά τους ήταν η προσπάθεια να δημιουργήσουν ένα νέο κοινωνικό πλαίσιο σε ρήξη με το υπάρχων σύστημα, ένα νέο μοντέλο συλλογικής ζωής για την εργατική τάξη.

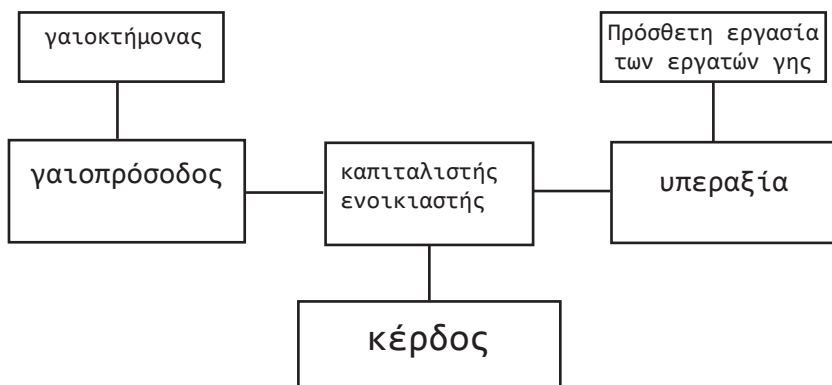
---

5. ο.π. σελ. 65

2.3 Η ατομική ιδιοκτησία του εδάφους και η γαιοπρόσοδος

Σύμφωνα με τη μαρξιστική θεωρία, καθοριστικό παράγοντα για τη διαμόρφωση τόσο του αγροτικού όσο και του αστικού χώρου αποτελεί η ατομική ιδιοκτησία του εδάφους και πιο συγκεκριμένα η γαιοπρόσοδος, ως προϊόν αυτής. Ο Μαρξ ανέλυσε την οικονομία του χώρου στον **3ο τόμο του «Κεφαλαίου»**, όπου μελέτησε την ιδιοκτησία του εδάφους και όρισε τη γαιοπρόσοδο που προκύπτει από αυτήν στην αγροτική γη.

Ο τρόπος με τον οποίο δημιουργείται η γαιοπρόσοδος έχει ως εξής: Ο καπιταλισμός δεν αναπτύσσεται μόνο στη βιομηχανία, αλλά και στην αγροτική οικονομία. Οι μεγάλοι γαιοκτήμονες νοικιάζουν τη γη στους καπιταλιστές, οι οποίοι μισθώνουν εργάτες και δημιουργούν καπιταλιστικές αγροτικές επιχειρήσεις. Με αυτόν τον τρόπο στον καπιταλισμό η ατομική ιδιοκτησία της γης δημιουργεί ένα σύνθετο σύστημα σχέσεων ανάμεσα στους ιδιοκτήτες της γης, στους καπιταλιστές ενοικιαστές της και στους μισθωτούς εργάτες γης. Στην αγροτική οικονομία, όπως και στη βιομηχανία, η πρόσθετη εργασία των εργατών δημιουργεί υπεραξία. Ένα μέρος της υπεραξίας το ιδιοποιείται ο καπιταλιστής ενοικιαστής. Το άλλο μέρος της υπεραξίας πάει στον γαιοκτήμονα, με τη μορφή του ενοικίου, σαν πληρωμή για την παραχώρηση του δικαιώματος χρήσης της γης. Αυτό το εισόδημα του γαιοκτήμονα ονομάζεται γαιοπρόσοδος.

Η γαιοπρόσοδος δεν είναι προϊόν της φύσης, όπως ισχυρίζονται οι αστοί οικονομολόγοι. Αντίθετα, δημιουργείται από την εργασία και εκφράζει τις σχέσεις εκμετάλλευσης των εργατών γης από τους καπιταλιστές και τους γαιοκτήμονες. «Το ύψος της γαιοπροσόδου (και μαζί της η αξία της γης) εξελίσσεται στην πορεία της κοινωνικής ανάπτυξης σαν αποτέλεσμα της συνολικής κοινωνικής εργασίας. Από τη μια μεριά, μαζί με την κοινωνική ανάπτυξη, διευρύνεται η αγορά και η ζήτηση προϊόντων της γης και, από την άλλη μεριά, αυξάνει άμεσα η ίδια η ζήτηση γης, σαν συναγωνιζόμενος όρος παραγωγής για όλους τους κλάδους, ακόμα και για τους μη αγροτικούς»¹.

Ο Μαρξ εξηγεί το λόγο που η γη δεν έχει αξία, αφού δεν είναι προϊόν παραγωγικής διαδικασίας. Ωστόσο έχει τιμή, επειδή αποτελεί ατομική ιδιοκτησία: «[...]το γεγονός ότι η γη μπορεί να πωλείται και να αγοράζεται [...] χρησιμοποιείται από ορισμένους απολογητές για να δικαιολογήσουν την έγγεια ιδιοκτησία, κάτω από το πρόσχημα ότι ο αγοραστής έχει πληρώσει γι' αυτήν, όπως για κάθε άλλο εμπόρευμα, ένα αντίτιμο [...] Αυτό το ίδιο επιχείρημα θα δικαίωνε επίσης τη δουλειά, εφόσον για τον ιδιοκτήτη, που έχει πληρώσει για τον σκλάβο του, αυτό που του αποδίδει η δουλειά του σκλάβου αντιπροσωπεύει μόνο τον τόκο του κεφαλαίου που καταβλήθηκε για την απόκτησή του. Η δικαιολόγηση της ύπαρξης της γαιοπροσόδου μέσω της αγοράς και πώλησης γης ισοδυναμεί με τη δικαιολόγηση της ύπαρξής της μέσω της ύπαρξής της»².

Αναφερόμενος στον αγροτικό χώρο, ο Μαρξ διακρίνει δύο μορφές γαιοπροσόδου, τη διαφορική γαιοπρόσοδο και την απόλυτη γαιοπρόσοδο:

(α) η απόλυτη γαιοπρόσοδος διαμορφώνεται από το δικαίωμα που έχει ο ιδιοκτήτης γης να μην εκμεταλλεύεται την ιδιοκτησία του μέχρι να θεωρήσει ότι υπάρχει γι' αυτόν κάποιο κέρδος. Τη γαιοπρόσοδο αυτή παίρνουν οι ιδιοκτήτες όχι μόνο των καλύτερων, αλλά και των χειρότερων εκτάσεων γης. Η ατομική ιδιοκτησία της γης παίζει το ρόλο ενός φραγμού, ο οποίος δεν επιτρέπει την επένδυση κεφαλαίων

1. Κ. Μαρξ, Κεφάλαιο τόμος 3ος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 1978, σελ. 792

2. ο.π. σελ. 777

στην αγροτική οικονομία, αν ο γαιοκτήμονας δεν εισπράξει την απόλυτη γαιοπρόσοδο.

(β) η διαφορική γαιοπρόσοδος διαμορφώνεται όταν, σε ευνοϊκές συνθήκες για τους ιδιοκτήτες γης, ίδιες ποσότητες κεφαλαίου και εργασίας, χρησιμοποιούμενες σε ίδιες επιφάνειες, δίνουν διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα. Συγκεκριμένα στην αγροτική οικονομία, επειδή η επιφάνεια της γης στις καπιταλιστικές χώρες κατέχεται όλη από χωριστούς ιδιοκτήτες και είναι περιορισμένη, η τιμή παραγωγής των γεωργικών προϊόντων καθορίζεται από τα έξοδα παραγωγής όχι στο μέσο έδαφος, αλλά στο χειρότερο έδαφος, όχι με βάση τις μέσες συνθήκες, αλλά με βάση τις χειρότερες συνθήκες που τα προϊόντα μεταφέρονται στην αγορά. Η διαφορά ανάμεσα σε αυτή την τιμή και την τιμή παραγωγής στα καλύτερα εδάφη δίνει τη διαφορική γαιοπρόσοδο.

Στη συνέχεια ο Μαρξ διακρίνει τη διαφορική γαιοπρόσοδο I, όταν τα διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα οφείλονται στην παραγωγικότητα του εδάφους ή/και στη χωροθέτηση του γηπέδου π.χ. χωράφια που βρίσκονται κοντά στους τόπους πώλησης των προϊόντων, από τη διαφορική γαιοπρόσοδο II, όταν τα διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα οφείλονται σε διαφορετικές επενδύσεις κεφαλαίου στο ίδιο γήπεδο π.χ. στην περίπτωση που αυξάνεται τεχνητά η γονιμότητα του εδάφους (εγγειοβελτιωτικά έργα, χρησιμοποίηση χημικών λιπασμάτων κλπ.). Φυσικά προϋπόθεση αυτού του κέρδους μπορεί να είναι μόνο μία τέτοια παραγωγικότητα της πρόσθετης δαπάνης κεφαλαίου, η οποία να ξεπερνά την παραγωγικότητα των επενδύσεων κεφαλαίου στο χειρότερο κομμάτι γης. Έτσι, όταν ο καπιταλιστής, που επένδυσε πρόσθετο κεφάλαιο, θα θελήσει να κλείσει νέα συμφωνία ενοικίασης, ο γαιοκτήμονας θα του ζητήσει μεγαλύτερο ενοίκιο. Με τον τρόπο αυτό μετατρέπεται σε γαιοπρόσοδο το πρόσθετο κέρδος, που μέχρι τότε το έπαιρνε ο καπιταλιστής ενοικιαστής.

Ο Μαρξ διευκρινίζει ότι πάνω στη βάση της γεωργικής γαιοπροσόδου ρυθμίζεται και η πρόσοδος από όλες τις άλλες γαίες, όπως είναι η αστική γη και οι φυσικές πλουτοπαραγωγικές πηγές. «Παντού, όπου υπάρχει γενικά πρόσοδος, παρουσιάζεται η διαφορική πρόσοδος, η οποία

υπάγεται παντού στους ίδιους νόμους με την αγροτική διαφορική πρόσοδο. Παντού, όπου μπορούν να μονοπωλήσουν φυσικές δυνάμεις, οι οποίες εξασφαλίζουν ένα πρόσθετο κέρδος στον βιομήχανο που τις χρησιμοποιεί, είτε πρόκειται για μια υδατόπτωση, είτε για ένα πλούσιο μεταλλείο, είτε για πλούσια σε ψάρια νερά, είτε για ένα οικόπεδο σε καλή τοποθεσία, το πρόσωπο που, χάρη στον τίτλο ιδιοκτησίας που κατέχει για ένα μέρος της γήινης σφαίρας, αναγνωρίζεται ιδιοκτήτης αυτών των αντικειμένων της φύσης, αρπάζει με τη μορφή της προσόδου από το ενεργό κεφάλαιο αυτό το πρόσθετο κέρδος. Όσον άφορα τη γη που χρησιμοποιείται για οικόπεδο, ο Α. Σμιθ έχει εξηγήσει με ποιόν τρόπο η πρόσοδος από τη γη αυτή, καθώς και η πρόσοδος από όλες τις άλλες γαίες που δεν χρησιμοποιούνται για αγροτικούς σκοπούς, ρυθμίζεται πάνω στη βάση της καθαυτό γεωργικής γαιοπροσόδου. Η πρόσοδος αυτή χαρακτηρίζεται, πρώτο, από την υπερισχύουσα επίδραση που ασκεί εδώ η τοποθεσία στη διαφορική πρόσοδο (πολύ σημαντική είναι λ.χ. στην αμπελουργία και στα οικόπεδα των μεγαλουπόλεων)–δεύτερο, από την ολοφάνερη παντελή παθητικότητα του ιδιοκτήτη, η δραστηριότητα του οποίου συνίσταται απλώς (ιδίως στα μεταλλεία), στο να εκμεταλλεύεται την πρόσοδο της κοινωνικής ανάπτυξης, στην οποία δεν συμβάλλει καθόλου και για την οποία δεν διακινδυνεύει τίποτα, όπως συμβαίνει με τον βιομήχανο κεφαλαιοκράτη, και, τέλος, χαρακτηρίζεται από την επικράτηση σε πολλές περιπτώσεις της μονοπωλιακής τιμής, ιδίως από την πιο αναίσχυντη εκμετάλλευση της αθλιότητας (γιατί η αθλιότητα αποτελεί για την πρόσοδο από τα σπίτια μια πιο αποδοτική πηγή από ό,τι ήταν ποτέ για την Ισπανία τα ορυχεία του Πότσοι), και από την τεράστια δύναμη που δίνει αυτή η γαιοκτησία, όταν συνενώνεται με το βιομηχανικό κεφάλαιο στο ίδιο χέρι, γιατί κάνει το κεφάλαιο αυτό ικανό να απαγορεύει στην πράξη στους αγωνιζόμενους για το μισθό τους εργάτες να χρησιμοποιούν τη γη σαν τόπο κατοικίας τους. Ένα κομμάτι της κοινωνίας ζητάει εδώ από το άλλο κομμάτι να πληρώνει φόρο για να έχει το δικαίωμα να κατοικεί στη γη, όπως γενικά συμπεριλαμβάνεται στη γαιοκτησία το δικαίωμα των ιδιοκτητών να εκμεταλλεύονται το γήινο σώμα, τα έγκατα της γης, τον αέρα, επομένως τους όρους συντήρησης και

ανάπτυξης της ζωής. Την πρόσοδο από τις οικοδομές δεν την ανεβάζει υποχρεωτικά μόνο η αύξηση του πληθυσμού, επομένως και η αυξανόμενη ανάγκη κατοικιών, αλλά και η ανάπτυξη του πάγιου κεφαλαίου που, είτε ενσωματώνεται στη γη, είτε ρίχνει ρίζες σ' αυτήν, στηρίζεται πάνω της, όπως όλες οι βιομηχανικές οικοδομές, οι σιδηρόδρομοι, τα εμπορικά καταστήματα, τα χτίρια των εργοστασίων, τα ναυπηγεία κλπ.»³.

Ο Μαρξ τονίζει τις αρνητικές συνέπειες τόσο της μεγάλης όσο και της μικρής ιδιοκτησίας της γης:

«Η μικρή ιδιοκτησία στη γη προϋποθέτει ότι η κατά πολύ μεγαλύτερη πλειοψηφία του πληθυσμού είναι αγροτική και ότι επικρατεί όχι η κοινωνική, αλλά η απομονωμένη εργασία, ότι γι' αυτό κάτω από αυτές τις συνθήκες αποκλείονται ο πλούτος και η ανάπτυξη της αναπαραγωγής, και των υλικών, και των πνευματικών όρων της, αποκλείονται οι όροι μιας ορθολογικής καλλιέργειας. Από την άλλη μεριά, η μεγάλη γαιοκτησία περιορίζει τον αγροτικό πληθυσμό σε ένα διαρκώς μειωνόμενο κατώτατο όριο και αντιπαραθέτει σ' αυτόν έναν διαρκώς αυξανόμενο βιομηχανικό πληθυσμό, στρυμωγμένο σε μεγάλες πόλεις. Έτσι δημιουργεί όρους που προκαλούν ένα αγιάτρευτο ρήγμα στη συνοχή της κοινωνικής και υπαγορευόμενης από τους φυσικούς νόμους της ζωής ανταλλαγής της ύλης, με αποτέλεσμα να σπαταλάται η δύναμη του εδάφους και αυτή η σπατάλη να εξάγεται με το εμπόριο μακριά έξω από τα σύνορα της χώρας.

Αν η μικρή ιδιοκτησία στη γη δημιουργεί μια τάξη από βάρβαρους που μισοστέκει έξω από την κοινωνία και που συνενώνει όλη την χοντροκοπιά των πρωτόγονων κοινωνικών σχηματισμών με όλα τα βάσανα και όλη την αθλιότητα των πολιτισμένων χωρών, η μεγάλη γαιοκτησία υποσκάπτει την εργατική δύναμη στην τελευταία περιοχή, στην οποία καταφεύγει η φυσική της ενέργεια και όπου αποταμιεύεται σαν εφεδρικό κεφάλαιο για την ανανέωση της ζωτικής δύναμης των εθνών: στο χωριό. Η μεγάλη βιομηχανία και η γεωργία που ασκείται με βιομηχανικό τρόπο δρουν από κοινού. Αν στην αρχή χωρίζονται η μια από την άλλη, γιατί η πρώτη αφανίζει και καταστρέφει περισσότερο την εργατική δύναμη και επομένως τη φυσική δύναμη των ανθρώπων, ενώ η δεύτερη

αφανίζει και καταστρέφει τη φυσική δύναμη του εδάφους – αργότερα, στην παραπέρα πορεία, δίνουν το χέρι μεταξύ τους: το βιομηχανικό σύστημα στο χωριό αποδυναμώνει επίσης τους εργάτες, ενώ η βιομηχανία και το εμπόριο από την πλευρά τους προμηθεύουν στη γεωργία τα μέσα για την εξάντληση του εδάφους»⁴.

Εν τέλει, η ατομική ιδιοκτησία της γης επιβάλλει στην κοινωνία με τη μορφή της γαιοπροσόδου ένα βαρύ φόρο προς όφελος των γαιοκτημόνων. Γι' αυτό ο Μαρξ την χαρακτηρίζει σαν «περιττή και επιβλαβής, ακόμα και από την άποψη του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής»⁵. Ωστόσο, παρόλο που ο γαιοκτήμονας είναι ένα περιττό πρόσωπο, ο καπιταλισμός στάθηκε ανίκανος να απαλλαγεί από το φεουδαρχικό κατάλοιπο της ατομικής γαιοκτησίας, αφού η ατομική ιδιοκτησία είναι απαραίτος όρος του συστήματος αυτού. Βέβαια, όπως είδαμε και προηγουμένως στον «Ιμπεριαλισμό» του Λένιν, το χρηματιστικό κεφάλαιο έχει ήδη διεισδύσει από τις αρχές του 20ου αιώνα αποφασιστικά και στον τομέα της αγοράς γης. Μέσα σ' αυτές τις συνθήκες η καπιταλιστική γαιοπρόσοδος επιβαρύνει κυρίως τις πλατιές εργαζόμενες μάζες, που αναγκάζονται να αγοράζουν τα αγροτικά προϊόντα σε υψηλές τιμές, να πληρώνουν μεγάλο ενοίκιο κλπ. Σε τελική ανάλυση η εργατική τάξη είναι αυτή που δέχεται περισσότερο από κάθε άλλη τις συνέπειες του μονοπωλίου της ιδιοκτησίας της γης.

Αναλύσαμε, ήδη, πώς στην κομμουνιστική κοινωνία καταργείται η ατομική ιδιοκτησία της γης, έτσι ώστε η γη και οι πλουτοπαραγωγικές της πηγές να είναι δίχως εμπόδια στη διάθεση του κοινωνικού συνόλου για την ορθολογική αξιοποίησή τους. Ακολούθως, ο Μαρξ αναφερόμενος σε αυτήν την κοινωνία σχολιάζει το ανώφελο της ατομικής γαιοκτησίας: «Από τη σκοπιά ενός ανώτερου οικονομικού κοινωνικού σχηματισμού η ατομική ιδιοκτησία ξεχωριστών ατόμων στη γήινη σφαίρα θα εμφανίζεται τόσο πέρα για πέρα ανούσια, όσο και η ατομική ιδιοκτησία ενός ανθρώπου πάνω σε έναν άλλο άνθρωπο. Ακόμα και μια ολόκληρη κοινωνία, ένα έθνος, μάλιστα όλες οι σύγχρονες κοινωνίες μαζί παρμένες, δεν είναι ιδιοκτήτες της γης. Είναι απλώς οι

4. ο.π. σελ. 998-999

5. ο.π. σελ. 775

κάτοχοι της, οι επικαρπωτές της, και οφείλουν σαν *boni patres familias*⁶ να την κληροδοτήσουν βελτιωμένη στις επόμενες γενεές»⁷.

Μεγάλο υπήρξε το ενδιαφέρον για τα ζητήματα της γαιοπροσόδου για τα επαναστατικά κινήματα του 20ου αιώνα, τα οποία αναζητούσαν τρόπους να οικοδομήσουν συμμαχίες μεταξύ εργατών και αγροτών. Από τις πρώτες αποφάσεις της επαναστατικής κυβέρνησης στη Σοβιετική Ένωση μετά την Οκτωβριανή Επανάσταση ήταν η κατάργηση της ατομικής ιδιοκτησίας στη γεωργική και αστική γη.

Μία αναβίωση του ενδιαφέροντος για τη γαιοπρόσοδο παρατηρείται στη δεκαετία του 1960-70. Αυτή την περίοδο η αγροτική γαιοπρόσοδος του Μαρξ μεταφέρεται στον αστικό χώρο, όπου χρησιμοποιείται η έννοια της αστικής γαιοπροσόδου. Στην εποχή του Μαρξ ο αστικός χώρος ως οικονομικός παράγοντας ήταν περιορισμένος, ενώ η αγροτική παραγωγή κυρίαρχη, γι' αυτό δεν επέμεινε στην ανάλυση της οικονομίας του αστικού χώρου, αλλά κυρίως στη γαιοπρόσοδο στην αγροτική παραγωγή. Είναι γεγονός ότι η ταξική κατανομή της ιδιοκτησίας γης- ακινήτων δεν μπορεί να απομονωθεί από την ταξική συγκρότηση της κοινωνίας, αφού αποτελεί σφαίρα επένδυσης κεφαλαίου. Συνεπώς στον αστικό χώρο η γαιοπρόσοδος δηλώνει το ενοίκιο που πληρώνει η κοινωνία στον γαιοκτήμονα για την παραχώρηση του δικαιώματος χρήσης της γης του. Αυτή τη φορά όχι με σκοπό την καλλιέργειά της, αλλά για τη δυνατότητα που έχει να υποδεχθεί χρήσεις στα πλαίσια του αστικού χώρου (κατοικία, εμπόριο, ψυχαγωγία, μεταφορές, βιομηχανία κ.α.).

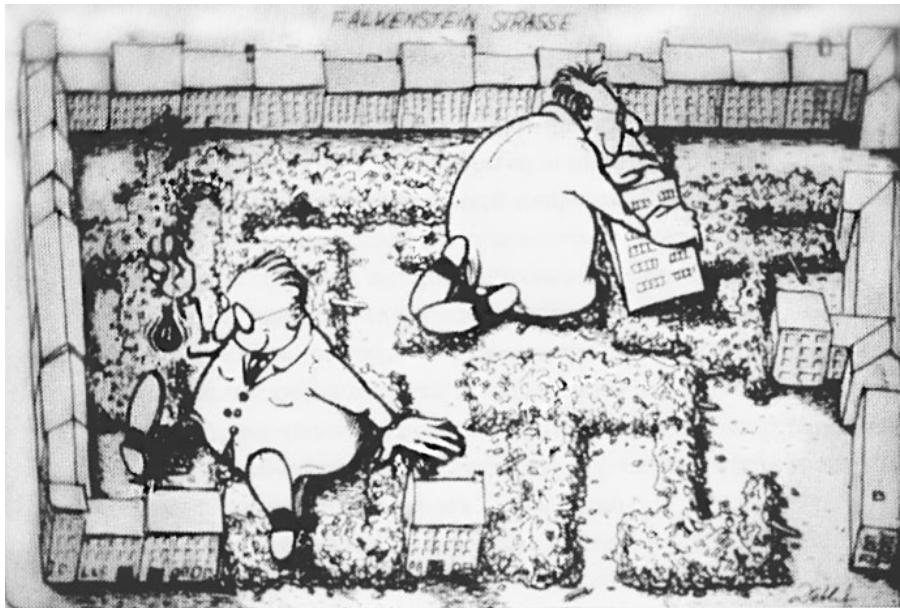
Η αστική γαιοπρόσοδος χρησιμοποιήθηκε σαν εργαλείο για τη μελέτη των προβλημάτων της πόλης, ιδιαίτερα σε σχέση με την κερδοσκοπία στην ιδιοκτησία και με την ταξική διαίρεση του χώρου, τόσο στις επεκτάσεις πόλεων, όσο και στις αναπλάσεις κεντρικών περιοχών. Επίσης, χρησιμοποιήθηκε σε έρευνες στον αστικό χώρο που είχαν ως πεδίο αναφοράς τις διαδικασίες κατασκευής μεγάλων συγκροτημάτων κατοικιών στις περιφέρειες των πόλεων, για την κατανόηση των χωροθετικών επιλογών μεγάλων εμπορικών,

6. σαν καλοί οικογενειάρχες

7. Κ. Μαρξ, Κεφάλαιο τόμος 3ος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 1978, σελ. 954

διοικητικών και καλλιτεχνικών δραστηριοτήτων, για την ερμηνεία των διαδικασιών ανάπτυξης κεντρικών περιοχών με επιπτώσεις στην κοινωνική σύνθεση του πληθυσμού, για την κατανόηση της λειτουργίας ειδικών πολεοδομικών ρυθμίσεων και, τέλος, για τους τρόπους με τους οποίους συγκροτούνται οι άνισοι καταναμητικοί μηχανισμοί πλούτου και φτώχειας στο χώρο της πόλης.

Η δραστηριότητα του κτηματικού κεφαλαίου κατευθύνεται στην αναδιάταξη του αστικού ιστού των μεγάλων πόλεων, έτσι ώστε μέσα από την κατάλληλη χωρική οργάνωση να αυξάνεται η αποδοτικότητα των εμπορικών, χρηματιστηριακών και διοικητικών δραστηριοτήτων, να διακολύνεται η κυκλοφορία των άλλων ομάδων κεφαλαίου (βιομηχανικού, εμπορικού και χρηματιστηριακού) και να μειώνεται το κόστος της παραγωγής. Η εικόνα είναι αλληγορική αυτής της κίνησης του κτηματικού κεφαλαίου, τα επτά βιβλία της πολεοδομίας, Δ. Καρύδης, εκδ. Παπασωτηρίου-2008, σελ. 391

Αν και δεν ανήκει στα πλαίσια της εργασίας αυτής η μελέτη των μεταμαρξιστικών προσεγγίσεων της γαιοπρυθυσόδου, θεωρούμε απαραίτητο να αναφερθούμε συμπληρωματικά σε κάποια βασικά σημεία, τα οποία μπορούν να αξιοποιηθούν για την παραπέρα κατανόηση των διαδικασιών διαμόρφωσης της αστικής γης. Ειδικότερα, αναφερόμαστε στις πρώτες από τις νεότερες αναλύσεις

της αστικής γαιοπροσόδου που βασίζονται στη μαρξιστική θεωρία και επιχειρούν να μεταφέρουν τις κατηγορίες της αγροτικής γαιοπροσόδου του Μαρξ στον αστικό χώρο. Σε αυτές δίνεται έμφαση στη μεταφορά και αναδιατύπωση των κατηγοριών της αγροτικής γαιοπροσόδου στην αστική περίπτωση. Συγκεκριμένα, χρησιμοποιούνται οι έννοιες της διαφορικής και της απόλυτης γαιοπροσόδου για τη δόμηση της θεωρίας της αστικής γαιοπροσόδου και την ερμηνεία της δημιουργίας και της λειτουργίας του αστικού χώρου.

Επιχειρώντας να εξετάσουμε εν συντομία την αναγωγή της γαιοπροσόδου στον αστικό χώρο θα μπορούσαμε να πούμε ότι η απόλυτη γαιοπρόσοδος δηλώνει την κατώτερη τιμή ενοικίασης ενός οικοπέδου, ενώ η διαφορική γαιοπρόσοδος δηλώνει τα πρόσθετα οικονομικά αποτελέσματα που διαμορφώνονται εξαιτίας ευνοϊκών συνθηκών σε μία επιφάνεια γης συγκριτικά με μία άλλη ίση με αυτήν. Αντίστοιχα, η διαφορική γαιοπρόσοδος I προκύπτει όταν τα διαφορετικά οικονομικά αποτελέσματα οφείλονται στην ικανότητα του οικοπέδου να επιδεχθεί κερδοφόρες χρήσεις ή/και στη χωροθέτησή του και η διαφορική γαιοπρόσοδος II διαμορφώνεται όταν εξαιτίας νομοθετικών ρυθμίσεων (π.χ. αλλαγές στους συντελεστές δόμησης) ή πολεοδομικών παρεμβάσεων (π.χ. αναπλάσεις) αλλάζει η τιμή της γης.

Ωστόσο, ασκήθηκε κριτική στην αντιστοίχιση των κατηγοριών της γαιοπροσόδου, καθώς θεωρήθηκε ότι οι οικονομικές διαδικασίες μέσω των οποίων αποσπάται η γαιοπρόσοδος στον αστικό χώρο είναι διαφορετικές από εκείνες της αγροτικής παραγωγής. Παρ' όλα αυτά είναι κοινώς αποδεκτό ότι η γαιοπρόσοδος είναι η πρωταρχική αιτία των χωρικών ανταγωνισμών και του κοινωνικού διαχωρισμού.

Η καθημερινή ζωή στα slums της Νέας Υόρκης, Jacob Riis

2.4 Το ζήτημα της πόλης και της κατοικίας-η αναγκαιότητα του σοσιαλισμού

Στα προβλήματα της πόλης και της κατοίκησης επιχειρήθηκε πολλές φορές να δοθεί λύση εντός του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Το κατά πόσο αυτό είναι εφικτό ή όχι, ιδιαίτερα όσον αφορά την εργατική τάξη μελετάμε σε αυτό το κεφάλαιο με άξονα το έργο του Ένγκελς «Για το Ζήτημα της Κατοικίας».

Το 1872, περίπου τριάντα χρόνια μετά την πρώτη έκδοση της «Κατάστασης της εργατικής τάξης στην Αγγλία», ο Ένγκελς είναι ώριμος πια πολιτικά για να περάσει από την περιγραφή των συνθηκών ζωής και στέγασης των εργατών στην ανάδειξη της λύσης τους. Γράφει μία σειρά άρθρων στο περιοδικό «Der Volksstaat» (Λαϊκό Κράτος)¹, που αργότερα εκδόθηκαν με το όνομα «Για το Ζήτημα της Κατοικίας», ως απάντηση σε πολεοδομικά- μεταρρυθμιστικά προγράμματα της εποχής του με σκοπό όχι απλά να αντιπαρατεθεί με αυτά, αλλά να εκθέσει τη δική του άποψη.

Είναι η περίοδος που η Γερμανία έκανε την είσοδό της με γοργούς ρυθμούς στην παγκόσμια σκηνή σαν μεγάλη βιομηχανική χώρα. «*Η περίοδος που μια παλιά πολιτισμένη χώρα περνάει από τη μικροεπιχείρηση στη μεγάλη βιομηχανία [...] είναι επίσης και περίοδος “στενότητας κατοικίας”*»². Από τη μια, μάζες από εργάτες της υπαίθρου τραβιούνται απότομα στις μεγάλες πόλεις που αναπτύσσονται σε βιομηχανικά κέντρα. Από την άλλη, η πολεοδομική διαρρύθμιση αυτών των παλιών πόλεων δεν ανταποκρίνεται πια στις συνθήκες της νέας μεγάλης βιομηχανίας»³. Η λεγόμενη «στενότητα κατοικίας» δεν ήταν κάτι που χαρακτήριζε αποκλειστικά

1. Τότε όργανο του Σοσιαλδημοκρατικού Κόμματος της Γερμανίας (Αϊζεναχικοί)

2. Ο όρος «στενότητα της κατοικίας» χρησιμοποιήθηκε για να δηλώσει την επιδείνωση που σημειώθηκε στις κακές συνθήκες κατοικίας των εργατών, σαν αποτέλεσμα της απότομης συρροής πληθυσμού στις μεγάλες πόλεις, η τεράστια ύψωση των ενοικίων, ο μεγαλύτερος ακόμα συνωστισμός ενοίκων στα σπίτια, και για μερικούς, η αδυναμία γενικά να βρουν κατάλυμα.

3. Φρ. Ένγκελς: Το Ζήτημα της Κατοικίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2012, σελ. 7-8

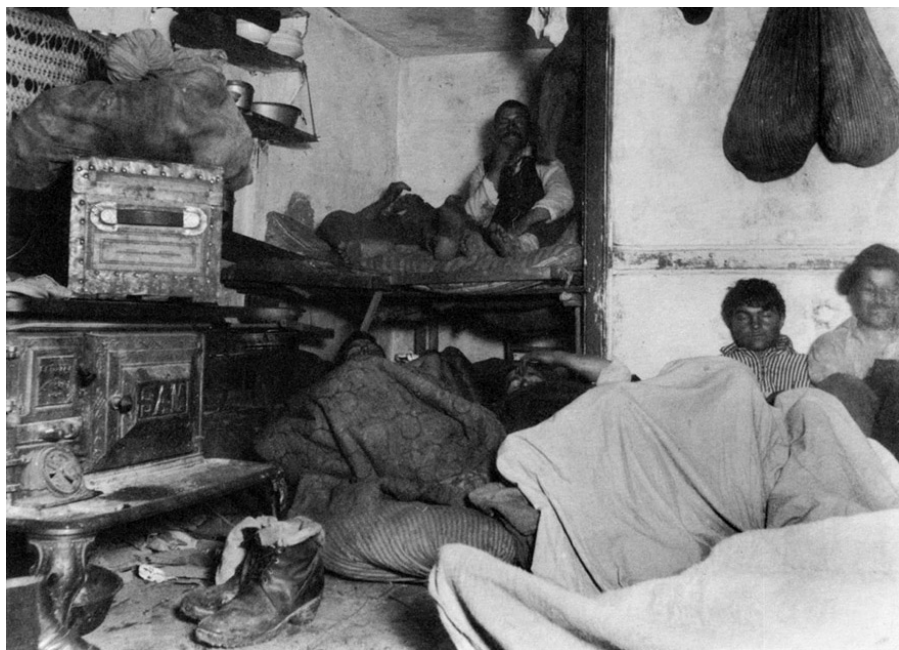
εκείνη την εποχή. Σε όλες τις εποχές έπληττε όλες τις καταπιεζόμενες τάξεις.«Για να μπει τέρμα σ'αυτή τη «στενότητα κατοικίας» υπάρχει μόνο ένα μέσο: να καταργηθεί γενικά η εκμετάλλευση και η καταπίεση της εργαζόμενης τάξης από την κυρίαρχη τάξη».⁴ Το ζήτημα αυτό δεν περιορίστηκε μόνο στην εργατική τάξη, αλλά έθιξε και τη μικροαστική τάξη. Αυτός ήταν και ο λόγος που γύρω από τη «στενότητα της κατοικίας» αναπτύχθηκε έντονη φιλολογία. Μικροαστοί και αστοί διανοούμενοι καταπιάστηκαν με διαχειριστικές προτάσεις για τη λύση του ζητήματος της κατοικίας. Ο Ένγκελς άσκησε σε αυτές έντονη κριτική καθώς πίστευε ότι αποσιωπούσαν τη ρίζα του προβλήματος και λειτουργούσαν έτσι σαν μοχλός ενσωμάτωσης του αναπτυσσόμενου εργατικού κινήματος.

Slums της Νέας Υόρκης, Jacob Riis

---

4. ο.π. σελ. 25-26

Εσωτερικό εργατικής κατοικίας, Νέα Υόρκη, Jacob Riis

Η μικροαστική προσέγγιση του ζητήματος της κατοικίας

Με τέτοια ζητήματα, όπως είναι και το ζήτημα της κατοικίας, τα οποία είναι κοινά μεταξύ της εργατικής τάξης και άλλων τάξεων, ιδιαίτερα της μικροαστικής, βέβαια θίγει τον εργάτη σκληρότερα από κάθε εύπορη τάξη-ασχολείται κατά προτίμηση ο μικροαστικός σοσιαλισμός, στον οποίο ανήκει και το ρεύμα του Προυντόν. Συγκεκριμένα στο έργο αυτό ο Ένγκελς αντιπαράκειται με κάποιον Α. Μύλμπεργκερ (καθηγητή ιατρικής στη Βυρτεμβέργη), που τα άρθρα στο «Der Volksstaat» και οι προυντονικές του απόψεις στάθηκαν αφορμή για την απάντησή του. Ο Ένγκελς επικρίνει τον Μύλμπεργκερ και τη διδασκαλία του Προυντόν για το γεγονός ότι δεν ερμηνεύουν τα σοβαρά ζητήματα με γνώμονα την οικονομική πραγματικότητα, αλλά καταφεύγουν σε νομικές φράσεις, κάνοντας επίκληση στην «αιώνια δικαιοσύνη». Οι μικροαστοί, λοιπόν, προυντονιστές «διαποτισμένοι από μια ιδέα δικαίου» υποστήριζαν ότι η λύση του προβλήματος της κατοικίας ήταν «ο κάθε εργάτης να έχει τη δική του ιδιόκτητη κατοικία, για να μην εξακολουθούμε να βρισκόμαστε

πιο κάτω και από τους άγριους»⁵. Όπως υποστήριζαν ο τρόπος για να υλοποιηθεί η πρότασή τους ήταν, μέσω ενός νομικού διατάγματος που δεν έχει καμία συνάφεια με τους κοινωνικούς όρους παραγωγής, κάθε ενοικιαστής να γίνει ιδιοκτήτης της κατοικίας του εξαγοράζοντας το σπίτι που νοίκιαζε με δόσεις στον παλιό ιδιοκτήτη. Όλη αυτή η ιδέα στηριζόταν στην αντιδραστική βασική αντίληψη του Πруντόν ότι οι συνθήκες που δημιουργήθηκαν από τη σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία είναι μία νοσηρή κατάσταση και ότι πρέπει η κοινωνία να οδηγηθεί σε μια άλλη όπου θα επικρατεί σαν κανόνας η παλιά σταθερή ατομική χειρωνακτική εργασία, που δεν είναι τίποτε άλλο παρά μια εξιδανικευμένη αποκατάσταση της μικροεπαγγελματικής επιχείρησης που αφανιζόταν.

Τα παραπάνω ο Ένγκελς όχι μόνο δεν τα συμμερίζεται αλλά τα επικρίνει ως ουτοπικές διακηρύξεις, καθώς περιγράφουν την επιστροφή σε μια προηγούμενη περίοδο της καπιταλιστικής ανάπτυξης. Αναδεικνύει ότι ο καπιταλισμός μέσα από την ίδια την ανάπτυξή του προετοιμάζει υλικά το έδαφος για την ανατροπή των καπιταλιστικών σχέσεων που θα φέρει την οριστική λύση στο ζήτημα της κατοικίας, όπως και στα υπόλοιπα προβλήματα της ζωής των εργατών.

«Για να δημιουργηθεί η σύγχρονη επαναστατική τάξη του προλεταριάτου χρειάστηκε να κοπεί ο ομφάλιος λώρος που έδενε τον εργάτη του παρελθόντος με τη γη. Ο υφαντουργός, που είχε δίπλα στον αργαλειό του το σπιτάκι του, το περιβολάκι του και το χωραφάκι του ήταν παρόλη την αθλιότητα και παρόλη την πολιτική πίεση ένας ήσυχος, ευχαριστημένος άνθρωπος, “γεμάτος θεία μακαριότητα και εντιμότητα“, έβγαζε το καπέλο του μπροστά στους πλούσιους, στους παπάδες και στους κρατικούς λειτουργούς και ήταν μέσα του πέρα για πέρα δούλος. Και ακριβώς η σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία που μετέτρεψε τον δεμένο στη γη εργάτη σε τέλειο ακτήμονα, απαλλαγμένο από όλες τις κληρονομημένες αλυσίδες και ελεύθερο σαν το πουλί προλετάριο, ακριβώς αυτή η οικονομική επανάσταση δημιούργησε τους όρους κάτω από τους οποίους μπορεί μόνο να ανατραπεί η τελευταία μορφή εκμετάλλευσης της εργαζόμενης τάξης, η κεφαλαιοκρατική παραγωγή. Και έρχεται τώρα ο πруντόνιστής που έχει τόσο

---

5. ο.π. σελ. 40

εύκολα τα δάκρυα και θρηνεί σαν να πρόκειται για ένα μεγάλο βήμα προς τα πίσω, για την εκτόπιση των εργατών από το σπίτι και την εστία, γι' αυτό δηλαδή που ήταν ίσα ίσα ο πρωταρχικός όρος της πνευματικής τους χειραφέτησης»⁶.

Ο Ενγκελς, 27 χρόνια πριν από τη συγγραφή αυτών των κειμένων, στο πρώτο βιβλίο του, «Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία», είχε περιγράψει τις υλικές και ηθικές συνέπειες που είχε η εκτόπιση των εργατών από το σπίτι και την εστία τους, όπως συντελέστηκε το 18ο αιώνα στην Αγγλία. Ωστόσο, σε αντίθεση με τον Προυντόν, για τον Ένγκελς ήταν μέρος μιας απόλυτα αναγκαίας για τις τότε περιστάσεις ιστορικής εξελικτικής πορείας. Οι παλιοί χειρωνακτικοί υφαντουργοί της υπαίθρου που είχαν σπίτι και εστία ποτέ δεν θα ήταν σε θέση να συλλάβουν την ιδέα, να θελήσουν και να πραγματοποιήσουν μία εξέγερση σαν την Παρισινή Κομμούνα. Ο Ένγκελς δεν αμφισβητεί εδώ το γεγονός ότι η κατάσταση του εργάτη χειροτέρευσε από τότε που επικράτησε ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Ωστόσο, «μονάχα το προλεταριάτο που το δημιούργησε η σύγχρονη μεγάλη βιομηχανία, που το απελευθέρωσε από όλες τις κληρονομημένες αλυσίδες ακόμα και από εκείνες που το δένανε στη γη και που έχει συγκεντρωθεί στις μεγάλες πόλεις, είναι σε θέση να πραγματοποιήσει τη μεγάλη κοινωνική μεταβολή που θα βάλει τέλος σε κάθε ταξική εκμετάλλευση και ταξική κυριαρχία»⁷.

Ο Ένγκελς τονίζει πως και οι κεφαλαιοκράτες δεν έχουν κανένα πρόβλημα με τον εργάτη ιδιοκτήτη κατοικίας ή ακόμα και τον εργάτη που είναι ταυτόχρονα και μικροπαραγωγός. Αναδεικνύει μέσα από πολλά παραδείγματα της εποχής ότι ένα μεγάλο μέρος της εργατικής τάξης εργαζόνταν για τη μεγάλη βιομηχανία και το εμπόριο με δουλειά στο σπίτι. Τονίζει κυρίως πως μια γενικευμένη ιδιοκατοίκηση επιφέρει συνολική πτώση της τιμής της εργατικής δύναμης, αφού στα έξοδα για την αναπαραγωγή της δεν περιλαμβάνονται τα έξοδα του ενοικίου. Αναφέρει, επίσης, παραδείγματα της εποχής του, όπου χιλιάδες εργάτες των αγροτικών περιοχών έχοντας ιδιόκτητο σπίτι και λαχανόκηπο, προσφέρονταν

---

6 . ο.π. σελ. 35

7. ο.π. σελ. 36

ως φθηνότερη εργατική δύναμη, ρίχνοντας συνολικά τα μεροκάματα. Ταυτόχρονα γίνονται ακόμα πιο εξαρτημένοι από τον κεφαλαιοκράτη, αφού θεωρούν μεγάλο πλεονέκτημα την εργασία τους σε επιχείρηση που βρίσκεται κοντά στον τόπο κατοικίας.

«Αυτό που σε μια προηγούμενη ιστορική βαθμίδα ήταν η βάση για σχετική ευημερία των εργατών, ο συνδυασμός της γεωργίας και της βιομηχανίας, η ιδιοκτησία σπιτιού και περιβολιού και χωραφιού, η εξασφάλιση της κατοικίας, αυτά με την κυριαρχία της μεγάλης βιομηχανίας γίνονται σήμερα όχι μόνο τα χειρότερα δεσμά για τους εργάτες, αλλά και το μεγαλύτερο κακό για όλη την εργατική τάξη, η αιτία για μια χωρίς προηγούμενο πτώση του μισθού εργασίας κάτω από το κανονικό του επίπεδο, και αυτό όχι μόνο για μερικούς κλάδους και για μερικές περιοχές, αλλά και για ολόκληρη την εθνική επικράτεια»⁸.

Οι προτάσεις των μικροαστών δεν έθιγαν καθόλου τον κεφαλαιοκρατικό τρόπο παραγωγής. Μάλιστα η προυντονική αυτή λύση του ζητήματος της κατοικίας εφαρμοζόταν κιόλας σε όλες τις χώρες από εταιρίες κερδοσκοπών που με αυτόν τον τρόπο ανέβαζαν τα ενοίκια και εισέπρατταν δύο και τρεις φορές την αξία του σπιτιού. Γι' αυτό και «οι πιο έξυπνοι ηγέτες των κυρίαρχων τάξεων κατευθύνανε πάντα τις προσπάθειές τους προς την αύξηση του αριθμού των μικροϊδιοκτητών με το σκοπό να δημιουργήσουν έτσι ένα στρατό ενάντια στο προλεταριάτο»⁹. Επομένως, το σχέδιο του Πруντόν, όχι μόνο δεν έφερε καμιά ανακούφιση στην εργατική τάξη, αλλά αντίθετα στράφηκε άμεσα ενάντια της.

Ποια είναι λοιπόν η λύση στο ζήτημα της κατοικίας;

Ο Ενγκελς τοποθετεί τη λύση του ζητήματος στην κοινωνική επανάσταση και όχι σε πρόσκαιρες λύσεις της σημερινής κοινωνίας που ανακυκλώνουν το πρόβλημα και που επομένως δεν είναι λύσεις. «Πώς θα έλυne το ζήτημα αυτό μια κοινωνική επανάσταση»; Ο Ενγκελς απαντά ότι «αυτό δεν εξαρτάται μόνο από τις κάθε φορά περιστάσεις, αλλά και από πολύ ευρύτερα ζητήματα, που ένα από τα κυριότερα

---

8. ο.π. σελ. 19

9. ο.π. σελ. 46

είναι η εξάλειψη της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στην ύπαιθρο»¹⁰.

Η θέση αυτή προκάλεσε τα επικριτικά σχόλια των προυντονιστών, αλλά και όχι μόνο. Ο Ενγκελς κατηγορήθηκε ως ουτοπιστής διότι, όπως υποστήριζαν οι πολιτικοί αντίπαλοί του, η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό είναι κάτι το φυσικό και το ιστορικό, επομένως το να επιδιώξει κάποιος την εξάλειψή της είναι μία ουτοπία. Για τον Ένγκελς η εξάλειψη της αντίθεσης πόλης- χωριού δεν είναι μια αφηρημένη ουτοπία, όσο δεν είναι και η εξάλειψη της αντίθεσης ανάμεσα στους κεφαλαιοκράτες και τους μισθωτούς εργάτες. Γίνεται, μάλιστα, μέρα με τη μέρα όλο και περισσότερο μια «πρακτική απαίτηση», τόσο της βιομηχανικής όσο και της αγροτικής παραγωγής. Ουτοπία είναι «όταν θέλουμε, όπως και ο Προυντόν, να ανατρέψουμε τη σημερινή αστική κοινωνία και ταυτόχρονα να θέλουμε να διατηρήσουμε τον αγρότη σαν τέτοιο. Μόνο μια όσο το δυνατόν ίση κατανομή του πληθυσμού σ' όλη τη χώρα, μόνο μια στενή σύνδεση της βιομηχανικής με την αγροτική παραγωγή, με ταυτόχρονη επέκταση των συγκοινωνιακών μέσων που θα την απαιτήσει αυτή η σύνδεση, με προϋπόθεση φυσικά την κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, μπορούν να βγάλουν τον αγροτικό πληθυσμό από την απομόνωση και την αποθλάκωση μέσα στην οποία φυτοζωεί ανάλλαχτα εδώ και χιλιάδες χρόνια. Δεν είναι ουτοπία όταν ισχυρίζεται κανείς ότι η απελευθέρωση των ανθρώπων από τις αλυσίδες τους, που τις έχει σφυρηλατήσει το ιστορικό τους παρελθόν, τότε μόνο θα είναι πλήρης όταν θα έχει καταργηθεί η αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και το χωριό»¹¹.

Ο Ενγκελς τονίζει ότι δεν πρόκειται να επινοήσει ουτοπικά συστήματα για τη συγκρότηση της μελλοντικής κοινωνίας. Είναι σίγουρος, όμως, για το γεγονός ότι στη σημερινή κοινωνία έχουν διαμορφωθεί οι απαραίτητες προϋποθέσεις για την ανατροπή της. Μέσα σε αυτήν αναπτύσσεται το προλεταριάτο, μια τάξη που η κατάσταση της ζωής της την σπρώχνει αναγκαστικά προς την κοινωνική επανάσταση. Από την άλλη, οι παραγωγικές δυνάμεις έχουν

---

10. ο.π. σελ. 47

11. ο.π. σελ. 138- 139

αναπτυχθεί σε τέτοιο βαθμό που μπορούν να ικανοποιήσουν τις ανάγκες όλου του πληθυσμού. «Σήμερα κιόλας υπάρχουν στις μεγάλες πόλεις αρκετά σπίτια για κατοικίες, έτσι που με μια λογική διάθεσή τους θα θεραπευόταν αμέσως κάθε πραγματική “στενότητα κατοικίας”. Αυτό φυσικά μπορεί να γίνει μόνο με την απαλλοτρίωση των σημερινών ιδιοκτητών ή με την εγκατάσταση στα σπίτια τους άστεγων εργατών ή εργατών που ζουν πάρα πολύ συνωστισμένοι στις ως τώρα κατοικίες τους. Και μόλις θα έχει κατακτήσει το προλεταριάτο την πολιτική εξουσία, ένα τέτοιο μέτρο που υπαγορεύεται από το δημόσιο καλό θα μπορεί να εφαρμοστεί με την ίδια ευκολία, που πραγματοποιούνται άλλες απαλλοτριώσεις και υποχρεωτικές στεγάσεις από το σημερινό κράτος»¹².

Στις προτάσεις των προυντονιστών για το ζήτημα της κατοικίας που μιλούν για «βαθμιαία εξαγορά» της ιδιοκτησίας, ο Ένγκελς αντιτάσσει «το ουσιαστικό πάρσιμο όλων των εργαλείων δουλειάς, το πέρασμα στα χέρια του εργαζόμενου λαού όλης της βιομηχανίας»¹³. Με την προυντονική «εξαγορά» γίνεται ο κάθε ξεχωριστός εργάτης ιδιοκτήτης του σπιτιού, του αγροκτήματος, του εργαλείου, ενώ με την κοινωνική επανάσταση ο «εργαζόμενος λαός» γίνεται ο συλλογικός ιδιοκτήτης των σπιτιών, των εργοστασίων και των εργαλείων δουλειάς και, για μια μεταβατική τουλάχιστον περίοδο έχει το δικαίωμα να τα επινοικιάσει σε ιδιώτες. Η κατάργηση της ιδιοκτησίας της γης δε σημαίνει την κατάργηση της γαιοπροσόδου, αλλά τη μεταβίβασή της, αν και με τροποποιημένο τρόπο, στην κοινωνία.

Η αστική προσέγγιση του ζητήματος της κατοικίας

Όπως είδαμε και στην «Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία», οι λεγόμενες «κακές» συνοικίες αποτελούσαν εστίες θανατηφόρων επιδημιών, οι οποίες εξαπλώνονταν χωρίς διάκριση ανάμεσα στους εργάτες και τους κεφαλαιοκράτες. Συνεπώς, και οι μεγαλοαστοί είχαν ένα πολύ σημαντικό, αν και έμμεσο ενδιαφέρον, για την επίλυση του ζητήματος της κατοικίας. Στην προσπάθεια να διορθωθούν τα πιο οξυμένα προβλήματα οι «φιλόανθρωποι» αστοί ίδρυσαν εταιρίες,

---

12. ο.π. σελ. 47- 48

13. ο.π. σελ. 142

έγραψαν βιβλία, πρότειναν σχέδια, συζήτησαν και έβγαλαν νόμους και διατάγματα. Σ' αυτή τη βιβλιογραφία ανήκει και το βιβλίο του Δρ. Εμίλ Ζαξ: «Οι συνθήκες κατοικίας των εργαζομένων τάξεων και η μεταρρύθμισή τους» (Βιέννη 1869). Επιθυμώντας ο Ένγκελς να εκθέσει τον αστικό τρόπο αντιμετώπισης του ζητήματος της κατοικίας, επέλεξε το βιβλίο αυτό επειδή συνόψιζε, με τον βέλτιστο δυνατό τρόπο, το σύνολο της αστικής βιβλιογραφίας πάνω σε αυτό το θέμα.

Ο Δρ. Ζαξ, λοιπόν, υποστηρίζει ότι για να λυθεί το ζήτημα της κατοικίας αρκεί να ανυψωθούν οι «*λεγόμενες ακτήμονες τάξεις στο επίπεδο των ιδιοκτητών*»¹⁴, δίχως να μεταβληθεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Με άλλα λόγια όλοι οι μισθωτοί εργάτες να μετατραπούν σε κεφαλαιοκράτες, χωρίς να πάψουν να είναι μισθωτοί εργάτες. Πίστευε ότι με τη βελτίωση της κατοικίας τους, οι εργάτες θα μπορούσαν να ξεφύγουν από την σωματική και πνευματική αθλιότητα.

Όμως ο Ένγκελς βγάζει άτοπες τις προτάσεις του Δρ. Ζαξ, βασιζόμενος στους νόμους λειτουργίας του κεφαλαιοκρατικού συστήματος, όπως τους μελέτησε μαζί με τον Μαρξ. Απέδειξε ότι απαραίτητη προϋπόθεση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής είναι η ύπαρξη μιας πραγματικής τάξης ακτημόνων, που δεν έχει τίποτα άλλο να πουλήσει εκτός από την εργατική της δύναμη. Είναι γεγονός ότι η αστική τάξη, για να εξασφαλίσει τη διαίωνιση του συστήματός της, αποκρύπτει την ύπαρξη του προλεταριάτου καθώς και των όρων της εκμετάλλευσής του. Γι' αυτό το λόγο, όπως ο Προυντόν, κάνει την αναγωγή από την οικονομία στα νομικά, έτσι και ο αστός μας μεταφέρει από την οικονομία στην ηθική.

Στην προσπάθεια να ερμηνεύσει πώς δημιουργήθηκε η στενότητα της κατοικίας ο αστός μελετητής Ζαξ αναφέρεται στην «*άγνοια*» που έχουν και οι δύο τάξεις, αστοί και εργάτες. Από τη μία πλευρά υποστηρίζει ότι αν το κεφάλαιο ήξερε το πραγματικό του συμφέρον θα έδινε στους εργάτες καλές κατοικίες και γενικά θα τους φρόντιζε καλύτερα. Από την άλλη, αν οι εργάτες γνώριζαν και αυτοί το

---

14. ο.π. σελ. 62

συμφέρον τους θα ενδιαφέρονταν για τους κανόνες υγιεινής και δεν θα επέλεγαν να απεργούν και να ασχολούνται με την πολιτική, αλλά θα συμμορφώνονταν στα αφεντικά τους.

Ο Ένγκελς αναγνωρίζει στα λόγια του Ζαξ τη γνωστή φρασεολογία για τη σύγκλιση των συμφερόντων του κεφαλαίου και της εργασίας και αποκαλύπτει ότι στην πραγματικότητα τα συμφέροντά τους είναι αντιτιθέμενα. Εξηγεί ότι «δεν μπορεί να υπάρχει χωρίς στενότητα κατοικίας μία κοινωνία όπου η μεγάλη εργαζόμενη μάζα εξαρτιέται αποκλειστικά από το μισθό της εργασίας, δηλαδή από το ποσό των μέσων συντήρησης που είναι απαραίτητα για την ύπαρξη και την αναπαραγωγή της»¹⁵.

Περνώντας στην πρακτική λύση του ζητήματος ο Ένγκελς βρίσκει ομοιότητες ανάμεσα στη λύση των αστών και των μικροαστών, αφού και οι δύο πιστεύουν ότι το ζήτημα της κατοικίας μπορεί να λυθεί μόνο με τη μεταβίβαση της ιδιοκτησίας της κατοικίας στους εργάτες. Ο Δρ. Ζαξ, μάλιστα, επιχειρηματολογεί λέγοντας ότι η απόκτηση ιδιοκτησίας κατοικίας είναι ένα σίγουρο στήριγμα για τον εργάτη που θα τον εξασφάλιζε σε περίπτωση ανεργίας ή ανικανότητας για εργασία. Ο Ένγκελς αναλύει γιατί η γαιοκτησία όχι μόνο δεν εξασφαλίζει τους εργάτες σε περίπτωση ανάγκης, αλλά ότι γι' αυτούς αποτελεί μονάχα δεσμά, αφού πρωταρχικός όρος ύπαρξής τους είναι η ελευθερία κίνησης: «Δώστε στους εργάτες δικό τους σπίτι, δέστε τους πάλι στη γη και τους σπάζετε τη δύναμη αντίστασής τους ενάντια στην ελάττωση των μισθών από τους εργοστασιάρχες». Επίσης, προσθέτει ότι «σε μια σοβαρότερη απεργία ή σε μια γενική βιομηχανική κρίση θα προσφέρονταν για πώληση όλα τα σπίτια των εργατών που θα θίγονταν από αυτή την κατάσταση, οπότε δε θα υπήρχαν αγοραστές ή θα πωλούνταν πολύ πιο κάτω από τα έξοδα παραγωγής τους»¹⁶.

Τελικά ο εργάτης αποκτώντας δικό του σπίτι γίνεται κεφαλαιοκράτης;

«Κεφάλαιο», σύμφωνα με τον Ένγκελς, «είναι διοίκηση πάνω στην απλήρωτη εργασία άλλων. Το σπίτι του εργάτη γίνεται λοιπόν κεφάλαιο τότε μόνο, όταν το νοικιάζει σ' ένα τρίτο πρόσωπο και με τη μορφή του ενοικίου

15. ο.π. σελ. 64

16. ο.π. σελ. 70

ιδιοποιείται ένα μέρος από το προϊόν της εργασίας αυτού του τρίτου προσώπου. Με το ότι όμως κάθεται ο ίδιος μέσα εμποδίζει ίσα- ίσα το σπίτι να γίνει κεφάλαιο»¹⁷. Ακόμη, όπως ανέλυσε και στην πρόταση των προντονιστών, στην περίπτωση που κάθε εργάτης είχε το δικό του ιδιόκτητο σπίτι, τα έξοδα για κατοικία αφαιρούνται από την αξία της εργατικής του δύναμης, άρα κατ'αναλογία πέφτει και ο μισθός της εργασίας του.

Οι αστικές προτάσεις τελικά καταλήγουν σε συμβιβαστικές λύσεις, όπως 1) η καθιέρωση του συστήματος των μικρών μονοκατοικιών στις αγροτικές περιοχές και 2) στις πόλεις μία όσο το δυνατό πιο υποφερτή χωροθέτηση των εργατικών στρατώνων, προτείνοντας σπίτια με 4-6 κατοικίες αντί αυτών, μιας και το σύστημα των μικρών μονοκατοικιών δεν μπορεί να εφαρμοστεί στις μεγαλουπόλεις εξαιτίας της ακρίβειας των οικοπέδων.

Ο Ενγκελς διαπιστώνει ότι η αστική λύση του ζητήματος της κατοικίας απέτυχε μπροστά στην αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό. Και εδώ φτάνει, όπως ο ίδιος τονίζει, στον πυρήνα του ζητήματος. «*Το ζήτημα της κατοικίας τότε μόνο θα μπορεί να λυθεί, όταν η κοινωνία θα έχει τόσο μετασχηματιστεί, όσο χρειάζεται για να μπορεί να καταπιαστεί με την εξάλειψη της αντίθεσης ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό, αντίθεση που την όξυνε στο έπακρο η σημερινή κεφαλαιοκρατική κοινωνία. Η κεφαλαιοκρατική κοινωνία όχι μόνο δεν μπορεί καθόλου να εξαλείψει αυτή την αντίθεση, μα απεναντίας είναι υποχρεωμένη να την οξύνει περισσότερο μέρα με τη μέρα*»¹⁸.

Μια άλλη αστική πρόταση ήταν οι εργατικοί οικισμοί κοντά στις πόλεις, οι οποίοι θα παρείχαν στους κατοίκους τους όλες τις απαραίτητες ανέσεις. Αφενός, η λύση αυτή αναφέρεται σε μία περιοχή έξω από την πόλη και επομένως δεν αντιμετωπίζει το πρόβλημα στο εσωτερικό της και αφετέρου, κανένας επιχειρηματίας δεν έχει συμφέρον να φτιάξει τέτοιους πολυτελείς οικισμούς για εργάτες. Αυτούς τους εργατικούς οικισμούς τους αντέγραψαν από τον Όουεν και το Φουριέ, μόνο που τους προσάρμοσαν στα μέτρα της αστικής

---

17. ο.π. σελ. 71

18. ο.π. σελ. 75- 76

κοινωνίας, αφαιρώντας τους κάθε σοσιαλιστικό ίχνος. Και εκεί που με το «μανδύα των ανθρωπιστικών επιδιώξεων» διάφοροι καπιταλιστές δημιούργησαν τέτοιους οικισμούς – πολλοί από τους οποίους εξελίχθηκαν αργότερα σε πόλεις- το έκαναν με απώτερο σκοπό το κέρδος. Ιδιαίτερη εφαρμογή είχε το σύστημα αυτό στην αγγλική ύπαιθρο που όμως προκάλεσε τις αντιδράσεις των εργατών. Ο εργοστασιάρχης, επειδή δεν είχε κανέναν να τον συναγωνίζεται, μπορούσε να ορίσει μονοπωλιακές τιμές για τα σπίτια, ενώ σε κάθε απεργία απειλούσε τους εργάτες με έξωση. Προφανώς μπορούσε ανά πάσα στιγμή να ακυρώσει την ιδιοκτησία του κάθε εργάτη και με αυτόν τον τρόπο κατάφερνε να τον ελέγχει και να τον χειραγωγεί.

Έξωση οικογένειας εργατών, Γερμανία 1872

Ο Ένγκελς, αφού κατέρριψε τη θεωρία και τις προτάσεις των αστών, ανέλυσε το τι έκαναν στην πραγματικότητα για τη λύση του ζητήματος της κατοικίας. Ένα από τα υλοποιημένα μέτρα ήταν το εξής: κάθε κεφαλαιοκράτης, που οι ανάγκες της βιομηχανίας του για πρώτες ύλες τον συνέδεαν με μια ορισμένη αγροτική περιοχή, έπρεπε, στην περίπτωση που δεν υπήρχαν, να φτιάξει κατοικίες για τους εργάτες. Αυτό το σύστημα είχε καθιερωθεί στην Αγγλία για πάνω από 60 χρόνια. Είναι προφανές, όπως επισημαίνει ο Ένγκελς, ότι κίνητρό τους δεν ήταν η επίλυση του ζητήματος της κατοικίας αλλά, η μέγιστη απόδοση των εργατών στη δουλειά τους, αφού διαφορετικά θα ήταν αναγκασμένοι να διανύσουν μεγάλες αποστάσεις από τον πλησιέστερο συνοικισμό μέχρι το εργοστάσιο. Όπως αποδείχτηκε και στην πράξη μία εργατική κατοικία δε διατηρούνταν κατά μέσο όρο περισσότερο από 40 χρόνια. Άλλωστε, «πολλά τέτοια χωριά γύρω από ένα εργοστάσιο», όπως είδαμε και με το παράδειγμα του Μάντσεστερ, «έγιναν ο πυρήνας που τριγύρω του δημιουργήθηκε αργότερα μια ολόκληρη βιομηχανική πόλη, με όλα τα κακά που έχει μια τέτοια πόλη γεμάτη με εργοστάσια. Επομένως αυτοί οι οικισμοί δεν έλυσαν το ζήτημα της κατοικίας, το δημιούργησαν για πρώτη φορά στην περιοχή τους»¹⁹. Ο Ένγκελς εξετάζει, επίσης, το παράδειγμα των οικοδομικών εταιριών. Υπολόγισε ότι ο αριθμός των εργατικών κατοικιών που είχαν ανεγερθεί κατ'αυτόν τον τρόπο, ήταν πολύ λιγότερες από τις πραγματικές ανάγκες. Διάφορα παραδείγματα, όπως το «υποδειγματικό σπίτι καταλυμάτων» στο Σόχο του Λονδίνου και η εργατούπολη της Μιλούζη στην Αλσατία²⁰, απέδειξαν ότι ακόμα και όταν δεν καταπατούνταν όλοι οι κανόνες υγιεινής, η ανέγερση

19. ο.π. σελ. 84

20. Το υποδειγματικό σπίτι καταλυμάτων στο Σόχο του Λονδίνου, όπως αναφέρει ο Ένγκελς από την προσωπική του εμπειρία, ενώ στην αρχή είχε πολλούς ενοίκους, στη συνέχεια διαλύθηκε γιατί κανένας άνθρωπος δεν μπορούσε να αντέξει εκεί. Η εργατούπολη της Μιλούζης που ήταν «το καμάρι της αστικής τάξης της ηπειρωτικής Ευρώπης» δεν ήταν προϊόν της φιλευσπλαχνίας των αστών, αλλά ένα από τα σοσιαλιστικά πειράματα του Λουδοβίκου Βοναπάρτη για τα οποία το κράτος προκατέλαβε το 1/3 του κεφαλαίου. Μέσα σε 14 χρόνια έφτιαξε 800 μικρά σπιτάκια χτισμένα σύμφωνα με ένα σύστημα που παρουσιάζει πολλές ελλείψεις και που θα γίνονταν ιδιοκτησία των εργατών μέσα σε 13-15 χρόνια για την πληρωμή ενός αυξημένου ενοικίου κάθε μήνα.

εργατικών κατοικιών ήταν μία επικερδής επιχείρηση.

Εύστοχα, λοιπόν, θέτει το ερώτημα γιατί παρόλα αυτά οι κεφαλαιοκράτες δε φροντίζουν για αρκετές και υγιεινές κατοικίες για τους εργάτες. Με βάση όλα τα παραπάνω «έχει οριστικά διαπιστωθεί ότι το κεφάλαιο, κι αν ακόμα μπορούσε, δε θέλει να θεραπεύσει τη στενότητα κατοικίας»²¹. Το κεφάλαιο δεν επενδύει όπου υπάρχει μια κοινωνική ανάγκη, αλλά σε τομείς που τη συγκεκριμένη περίοδο μπορεί να έχει το μέγιστο κέρδος π.χ. κατοικίες για ανώτερα στρώματα που αποδίδουν μεγαλύτερο κέρδος από τις εργατικές.

Η εργατική κατοικία ως μία ακόμη επικερδής επιχείρηση για τους κεφαλαιοκράτες.

Δύο λύσεις μένουν ακόμα να εξετάσει ο Ένγκελς: η αυτοβοήθεια των εργατών και η κρατική βοήθεια. Όσον αφορά το πρώτο φέρνει το παράδειγμα των αγγλικών building societies, τα οποία δεν ήταν οικοδομικές εταιρίες, αλλά «σύλλογοι για την απόκτηση σπιτιού». Με περιοδικές

21. Φρ. Ένγκελς: Το Ζήτημα της Κατοικίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2012, σελ. 88

εισφορές των μελών τους συγκέντρωναν ένα ταμείο, το οποίο ανάλογα με τα διαθέσιμα μέσα, χορηγούσε δάνεια στα μέλη για την αγορά ενός σπιτιού. Οι building societies ήταν επομένως πιστωτικά ιδρύματα που προορίζονταν για τους εργάτες και τα δάνεια χορηγούνταν με υποθήκευση του αντίστοιχου ακινήτου, έτσι που η εξόφλησή του γινόταν με βραχυπρόθεσμες δόσεις που συμπεριλάμβαναν τους τόκους. Στην πραγματικότητα, όμως, η φύση των συλλόγων αυτών ήταν κερδοσκοπική και κάποιες από αυτές εξελίχθηκαν σε μεγάλες καπιταλιστικές επιχειρήσεις, όπως για παράδειγμα η Birkbeck Building Society²². Αυτές οι εταιρίες απέβλεπαν κυρίως σε πελατεία προερχόμενη από τα μικροαστικά στρώματα. Λίγοι μόνο εργάτες μπορούσαν σαν εξαίρεση να γίνουν μέλη σε αυτούς τους συλλόγους, γιατί από τη μια μεριά το εισόδημά τους ήταν πολύ μικρό και απ' την άλλη γιατί δεν ήταν καθόλου σίγουρο, και έτσι δεν μπορούσαν να αναλάβουν βραχυπρόθεσμες υποχρεώσεις. Οι λίγες εξαιρέσεις που δεν ίσχυε αυτό είτε ήταν οι καλύτερα πληρωμένοι εργάτες, είτε επιστάτες στα εργοστάσια, δηλαδή η εργατική αριστοκρατία.

Αφού η αυτοβοήθεια των εργατών δεν επαρκεί να λύσει το πρόβλημα της κατοικίας, μένει να δει τι μπορεί να προσφέρει η κρατική βοήθεια. Ποια μπορεί να είναι, λοιπόν, η παρέμβαση του καπιταλιστικού κράτους στο ζήτημα της κατοικίας ή των διάφορων οργανισμών που συγκροτούνται με κρατική εγγύηση; Ο Ενγκελς αποκαλύπτει ποια είναι η ουσία και λειτουργία αυτών των οργανισμών που έχουν πολιτογραφηθεί ως «δημόσιο» και ως «κοινωνικό κράτος». Γράφει χαρακτηριστικά: *«είναι ολοφάνερο ότι το σημερινό κράτος ούτε μπορεί ούτε θέλει να θεραπεύσει την πληγή της κατοικίας. Το κράτος δεν είναι τίποτα άλλο παρά η οργανωμένη συνολική εξουσία των ιδιοκτητηριών τάξεων, των γαιοκτημόνων και των κεφαλαιοκρατών ενάντια στις εκμεταλλευόμενες τάξεις, τους αγρότες και τους εργάτες. Ό,τι δεν θέλουν οι ξεχωριστοί κεφαλαιοκράτες [...] δεν το θέλει και το κράτος τους. [...] Ο συνολικός κεφαλαιοκράτης,*

---

22. Στην πορεία ο τραπεζικός τομέας ανέπτυξε αντίστοιχη δραστηριότητα, είτε με τη μορφή ειδικών τραπεζών, είτε με τη μορφή δραστηριοποίησης των γενικών τραπεζών στον τομέα των στεγαστικών δανείων. Τα αποτελέσματα της «λύσης» του στεγαστικού προβλήματος για πολλές χιλιάδες εργαζόμενους είναι γνωστά. Δηλαδή, δυσβάσταχτα ενυπόθηκα δάνεια με αμφίβολη έως αδύνατη την αποπληρωμή τους.

το κράτος, [...] το πολύ πολύ να φροντίσει να εφαρμόζεται παντού ισόμετρα ο βαθμός της επιφανειακής συγκάλυψης». Ενώ, από την πρακτική εμπειρία της εφαρμογής τέτοιων οργανισμών που οι αστοί τα παρουσίαζαν με τυμπανοκρουσίες ο Ένγκελς υπολογίζει 16000 κατοικίες σε 40 χρόνια, «δηλαδή κατοικίες το πολύ για 80000 άτομα- μια σταγόνα στον ωκεανό!»²³. Ταυτόχρονα με βάση την εμπειρία της εποχής του επισημαίνει τη γρήγορη φθορά που έχουν στο χρόνο αυτού του τύπου οι κατοικίες.

Η μέθοδος «Hausmann»

Μια μόνο μέθοδο έχει η αστική τάξη για να λύσει το ζήτημα της κατοικίας με δικό της τρόπο, δηλαδή να το λύσει έτσι που η λύση να ξαναδημιουργεί πάντα από την αρχή το ζήτημα, τη μέθοδο «Hausmann» (Ωσμάν). Και επεξηγεί ο Ένγκελς²⁴: «Λέγοντας “Hausmann” δεν εννοώ εδώ μόνο τον ειδικό βοναπαρτικό τρόπο του παρισινού Hausmann να ανοίγει μέσα από τους στενούς πυκνοχτισμένους δρομάκους των εργατικών συνοικιών μακρείς, ίσιους και πλατιούς δρόμους και να τους περιβάλλει και απ’ τις δύο μεριές με μεγάλα πολυτελή μέγαρα που, εκτός απ’ το στρατηγικό σκοπό να δυσκολεύει τις μάχες των οδοφραγμάτων²⁵, αποσκοπούσε επίσης να δημιουργήσει και ένα ειδικό βοναπαρτικό προλεταριάτο οικοδόμων που θα εξαρτιόταν από την κυβέρνηση, και να μεταβάλλει την πόλη σε καθαρά πόλη πολυτελείας. Λέγοντας “Hausmann” εννοώ το σύστημα που έχει γενικευτεί στην πράξη, να δημιουργούν ρήγματα στις εργατικές συνοικίες, ιδίως σ’ αυτές που βρίσκονται στο

23. Φρ. Ένγκελς: Το Ζήτημα της Κατοικίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2012, σελ. 99-101

24. ο.π. σελ. 105- 106

25. Αναφέρεται στις μάχες της Παρισινή Κομμούνας, της πρώτης εργατικής εξέγερσης για την κατάργηση της καπιταλιστικής εκμετάλλευσης. Ήταν η πρώτη εργατική εξουσία στον κόσμο, που διήρκεσε 72 μέρες (18 Μάρτη έως 28 Μάη 1871) και έληξε με την άγρια καταστολή της αστικής τάξης. Τα διδάγματα της Κομμούνας γενικεύτηκαν θεωρητικά από τους Μαρξ και Ένγκελς και πολύ περισσότερο από τον Λένιν και συνέβαλαν στη διαμόρφωση της επαναστατικής στρατηγικής. (Ριζοσπάστης 24-25/3 2012- άρθρο «Η Παρισινή Κομμούνα»)

Με τις παρεμβάσεις του Hausmann διανοίχτηκαν πλατείς και ευθείς δρόμοι που αντικατέστησαν τις ανθυγιεινές συνοικίες και τα στενά δρομάκια που χρησιμοποιούνταν στα επαναστατικά κινήματα, διευκολύνοντας ταυτόχρονα την υγιεινή και τις κινήσεις των στρατευμάτων (Leonardo Benevolo- Η πόλη στην Ευρώπη).

κέντρο των μεγαλουπόλεων μας, άσχετα αν γίνεται αυτό για λόγους δημόσιας υγιεινής και καλλωπισμού ή γιατί υπάρχει ζήτηση για μεγάλα κεντρικά καταστήματα ή για συγκοινωνιακές ανάγκες, για σιδηροδρομικές γραμμές, δρόμους κλπ. Όσο διαφορετική κι αν είναι η αιτία, το αποτέλεσμα είναι παντού το ίδιο: οι πιο σκανδαλώδεις δρόμοι και δρομάκια εξαφανίζονται κάτω από μεγάλες εκδηλώσεις αυτοεκθειασμού της αστικής τάξης για την τεράστια αυτή επιτυχία αλλά... ξαναγεννιούνται αμέσως κάπου αλλού και συχνά στην πιο κοντινή γειτονιά»²⁶.

26. Πολύ αργότερα από τον Haussmann, μετά το 1970, με αφετηρία τις κοινωνικές αλλαγές που συνέβαιναν κυρίως στα ιστορικά κέντρα πόλεων όπου πραγματοποιούνταν αναπλάσεις, ξεκινάει μια συζήτηση που σηματοδοτείται από τον όρο *gentrification*. Ο όρος χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά από τη Ruth Glass το 1964, έχει αποδοθεί στα ελληνικά ως «εξευγενισμός», μια απόδοση που δεν ανταποκρίνεται στην πραγματική σημασία του όρου, αφού δεν υποδηλώνει τη βίαιη αλλαγή των χρήσεων γης, την εκδίωξη των παλαιών κατοίκων και των μικρών επιχειρήσεων και την εισβολή κερδοσκοπικών κεφαλαίων. Στην Αμερική ο Neil Smith (1979) χρησιμοποιεί τον όρο *gentrification* για να περιγράψει την εγκατάσταση πλούσιων κοινωνικών στρωμάτων στο κέντρο των αμερικανικών πόλεων και την παράλληλη εκδίωξη των φτωχών, οι οποίοι δεν μπορούν πλέον να πληρώσουν τα υψηλά ενοίκια που διαμορφώνονται. Όλα τα παραπάνω συμβάλλουν στην αύξηση της αστικής γαιοπροσόδου που καταλήγει στους νέους επενδυτές.

Συγκριτική απεικόνιση δρόμων του Παρισιού πριν και μετά τις παρεμβάσεις του Haussmann

Στη συνέχεια δίνει το παράδειγμα του Μάντσεστερ, μία πόλη που την είχε περιγράψει στην «Κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία». Από τότε μέχρι τη στιγμή που γράφει αυτό το άρθρο παρατηρεί ότι πολλές από τις χειρότερες συνοικίες που περιγράφονται εκεί άνοιξαν, ξεσκεπάστηκαν, καλυτέρευαν και άλλες πάλι εξαφανίστηκαν εντελώς, αν και υπήρχαν πολλές ακόμα που βρίσκονταν στην ίδια ή και σε χειρότερη κατάσταση από τότε. Η χαρακτηριστική για την αθλιότητά της περιοχή της Μικρής Ιρλανδίας είχε μετατοπιστεί απ' τη νότια πλευρά της οδού Οξφόρδης στη βόρεια και στην πρώτη θέση της δημιουργήθηκε ένας σιδηροδρομικός σταθμός.

Ο Ενγκελς αποδεικνύει πως οι αιτίες τέτοιων φαινομένων δε βρίσκονται σε κάποιο μυστηριώδες «ζήτημα κατοικίας», αλλά στην ίδια την καπιταλιστική ανάπτυξη, που αναπαράγει και τα φαινόμενα απόλυτης εξαθλίωσης με τη συνεπακόλουθη εξάπλωση ασθενειών σε γενικευμένη κλίμακα: *«Οι εστίες των λοιμωδών νόσων, οι πιο φριχτές σπηλιές και τρύπες, όπου ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής κλείνει κάθε νύχτα τους εργάτες μας, δεν εξαφανίζονται αλλά μόνον αλλάζουν θέση! Η ίδια οικονομική ανάγκη που τις δημιούργησε στο πρώτο μέρος, τις δημιουργεί και στο δεύτερο. Και όσο θα υπάρχει ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής, θα είναι τρέλα να θέλουμε να λύσουμε χωριστά το ζήτημα της κατοικίας ή οποιοδήποτε άλλο κοινωνικό ζήτημα που έχει σχέση με την τύχη των εργατών. Η λύση βρίσκεται μόνο στην κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, στην ιδιοποίηση από την ίδια την εργατική τάξη όλων των μέσων συντήρησης και εργασίας»¹.*

Ο Ενγκελς κάνει μια θεμελιακή διαπίστωση που δεν αφορά αποκλειστικά το θέμα της κατοικίας, αλλά επεκτείνεται στο σύνολο των λαϊκών προβλημάτων, που συνίσταται στο εξής ένα πρόβλημα: *«Δεν είναι η λύση του ζητήματος της κατοικίας που λύνει ταυτόχρονα και το κοινωνικό ζήτημα, αλλά αντίθετα πρώτα η λύση του κοινωνικού ζητήματος, η κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, κάνει σύγχρονα δυνατή τη λύση του ζητήματος της κατοικίας».* Η

---

1. Φρ. Ένγκελς: Το Ζήτημα της Κατοικίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2012, σελ. 110-111

κατάργηση αυτή, όπως έχει θεμελιωθεί από την μαρξιστική ιδεολογία, γίνεται εφικτή μόνο μέσω της κοινωνικής επανάστασης και την εγκαθίδρυση της εξουσίας του προλεταριάτου, η οποία θα υλοποιήσει τον σχεδιασμό για την επίλυση του στεγαστικού προβλήματος: «Είναι ανοησία να θέλουμε να λύσουμε το ζήτημα της κατοικίας διατηρώντας τις σύγχρονες μεγαλουπόλεις. Οι σύγχρονες μεγαλουπόλεις θα παραμεριστούν όμως τότε, όταν θα έχει προηγουμένως καταργηθεί ο κεφαλαιοκρατικός τρόπος παραγωγής. Και όταν θ' αρχίσει αυτή η κατάργηση τότε θα πρόκειται για εντελώς διαφορετικά ζητήματα, από το πώς θα δώσουμε στον κάθε εργάτη το δικό του ιδιόκτητο σπιτάκι. Στην αρχή όμως κάθε κοινωνική επανάσταση θα πρέπει να τα βολέψει με τα πράγματα που θα βρει και να θεραπεύσει τα πιο χτυπητά δεινά με τα μέσα που υπάρχουν. [...] Η στενότητα κατοικίας μπορεί να θεραπευτεί αμέσως, με απαλλοτρίωση ενός μέρους των κατοικιών πολυτελείας που ανήκουν στις ιδιοκτήτριες τάξεις και με την υποχρεωτική κατοίκηση του υπόλοιπου μέρους»²⁷.

Ο Ενγκελς κατηγορήθηκε ότι υποβίβαζε τις άθλιες συνθήκες κατοικίας των εργατών σε «ασήμαντη λεπτομέρεια». «Δεν έχω βάλει στο νου μου να λύσω το λεγόμενο ζήτημα της κατοικίας» γράφει και συνεχίζει: «όπως άλλο τόσο δεν ασχολούμαι με τις λεπτομέρειες για τη λύση του ακόμα σπουδαιότερου ζητήματος του φαγητού». Δηλώνει ικανοποιημένος αν μπορεί να αποδείξει ότι «η παραγωγή της σύγχρονης κοινωνίας φτάνει για να δώσει να φάνε αρκετά όλα τα μέλη της κοινωνίας και ότι υπάρχουν αρκετά σπίτια για να δοθεί στις εργαζόμενες μάζες προσωρινά μια ευρύχωρη και υγιεινή στέγη. Το να θέλουμε να θεωρητικολογούμε πάνω στο πώς θα ρυθμίσει μια μελλοντική κοινωνία τη διανομή του φαγητού και των κατοικιών, αυτό οδηγεί κατευθείαν στην ουτοπία. Το πολύ πολύ μπορούμε ξεκινώντας από την κατανόηση των βασικών όρων όλων των προηγούμενων τρόπων παραγωγής να διαπιστώσουμε ότι με την ανατροπή της κεφαλαιοκρατικής παραγωγής θα γίνει αδύνατο να σταθούν ορισμένοι τρόποι ιδιοποίησης που χαρακτηρίζουν την παλιά κοινωνία. Ακόμα και τα μεταβατικά μέτρα θα

---

27. ο.π. σελ. 76

πρέπει να προσαρμοστούν παντού στις κάθε φορά υπάρχουσες συνθήκες της στιγμής. Στις χώρες με μικρή ιδιοκτησία της γης θα είναι ουσιαστικά αλλιώςτικά απ'ότι στις χώρες με μεγάλη ιδιοκτησία της γης κοκ»²⁸. Για το που καταλήγει κανείς όταν θέλει να λύσει ξεχωριστά αυτά τα λεγόμενα πρακτικά ζητήματα για την εργατική τάξη, όπως το ζήτημα της κατοικίας κλπ., το δείχνει καλύτερα η αποτυχημένη κατάληξη όλων των αστικών και μικροαστικών εγχειρημάτων.

Μέσα από το έργο αυτό αναδεικνύονται τα όρια της πάλης των εργαζομένων για κατακτήσεις και δικαιώματα στο έδαφος του καπιταλισμού και πόσο αυτά είναι υπό αίρεση ανά πάσα στιγμή. Αναδεικνύεται ότι η καπιταλιστική ανάπτυξη δεν φέρνει και τη βελτίωση των λαϊκών προβλημάτων, αλλά ότι η λύση τους έγκειται στην επαναστατική δράση των ίδιων των εργαζομένων για να πάρουν την κατάσταση στα χέρια τους. Ο Ενγκελς αυτό που επιδιώκει να μεταδώσει με το έργο του είναι η «σωστή γνώση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής», έτσι ώστε μια εργατική τάξη που θα είναι «καλά κατατοπισμένη πάνω σε αυτά τα ζητήματα ποτέ δε θα βρεθεί στη δοσμένη στιγμή σε αμηχανία ενάντια σε ποιους κοινωνικούς θεσμούς και με ποιό τρόπο θα πρέπει να κατευθύνει τα κύρια χτυπήματά της»²⁹.

---

28. ο.π. σελ. 147

29. ο.π. σελ. 150

Ολοκληρώνοντας την ανάγνωση των παραπάνω κειμένων, καταλήγουμε αρχικά στη διαπίστωση ότι ο χώρος δεν είναι ανεξάρτητος από τον κοινωνικοοικονομικό σχηματισμό που τον πλαισιώνει. Μελετώντας τη διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης του κεφαλαίου είδαμε πώς η γέννηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής συνοδεύτηκε από την απαλλοτρίωση του πληθυσμού της υπαίθρου και το σχηματισμό της βιομηχανικής πόλης. Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης, επομένως, υποδεικνύει, όπως επισημαίνει και ο Μαρξ ότι «οι πόλεις αναπτύσσονται μαζί με τις υλικές συνθήκες που διαπλάθουν την κοινωνία σαν σύνολο»¹.

Όσον αφορά το πρώτο θέμα της εργασίας μας, οι Μαρξ και Ένγκελς έδειξαν ότι ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής επιδρά στο χώρο, επεκτείνοντας και εκεί τις αντιθέσεις του. Από αυτόν απορρέει και η αντίθεση πόλης-υπαίθρου, αφού στο καπιταλιστικό σύστημα η ανάπτυξη της πόλης συνεπάγεται την υποβάθμιση της υπαίθρου. Ενώ η υπερσυγκέντρωση του πληθυσμού στις πόλεις εξασφαλίζει στο κεφάλαιο τις προϋποθέσεις της κερδοφορίας του. Συνεπώς, δεν μπορούμε να μιλάμε για ισομερή καταμερισμό του πληθυσμού και της παραγωγής στα όρια αυτού του συστήματος. Το ξεπέραςμα της αντίθεσης πόλης- υπαίθρου προϋποθέτει μια άλλη κοινωνία, την κομμουνιστική. Κι αυτό διότι, όπως γράφει και ο Ένγκελς: «Μόνο μια κοινωνία που βάζει σε αρμονική κίνηση μεταξύ τους τις παραγωγικές δυνάμεις της μ'ένα μοναδικό μεγάλο σχέδιο, μπορεί να επιτρέψει στη βιομηχανία, να εγκατασταθεί σ'όλη τη χώρα διασκορπισμένη με τον τρόπο που ταιριάζει πιο καλά με τη δική της ανάπτυξη»². Με βάση και την ανάλυση του Ένγκελς δεν μιλάμε ούτε για την πλήρη κατάργηση της πόλης, ούτε της υπαίθρου, αλλά για τη συγχώνευσή τους και την εξαφάνιση των μεγάλων βιομηχανικών πόλεων. Ωστόσο, θα ήταν ουτοπικό να προσπαθήσουμε να προβλέψουμε τις συγκεκριμένες χωρικές δομές και σχέσεις που θα προκύψουν.

---

1. Μ. Μπούκτσιν, Τα όρια της πόλης, εκδ. Ελεύθερος Τύπος, σελ. 10

2 . Φρ. Ένγκελς: Αντι- Ντίρινγκ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2010, σελ. 453

Αντίστοιχα, ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής είναι αυτός που γεννά τις αντιθέσεις και στο εσωτερικό της πόλης. Διαιρεί το χώρο με ταξικό κριτήριο και απομονώνει την εργατική τάξη στις χειρότερες περιοχές με τις χειρότερες κατοικίες. Οι όποιες πολεοδομικές παρεμβάσεις συντελούνται με γνώμονα την κερδοφορία του κεφαλαίου και την απόσπαση υψηλότερης γαιοπροσόδου. Άρα, οι διάφορες χωροταξικές και πολεοδομικές ρυθμίσεις δεν είναι αυθαίρετες τεχνοκρατικές επιλογές. Ο χωροταξικός σχεδιασμός είναι πολιτικός, αντανakλά τις σχέσεις παραγωγής, επομένως στην προκειμένη περίπτωση τις ανάγκες της καπιταλιστικής ανάπτυξης.

Συνεπώς, με βάση την παραπάνω καίρια διαπίστωση για την κοινωνικοοικονομική διάσταση του χώρου και σε συνδυασμό με τα παραδείγματα των αποτυχημένων-τουλάχιστον από τη σκοπιά της πλατιάς μάζας των εργατών-πολεοδομικών εγχειρημάτων, αντιλαμβανόμαστε τα όρια επίλυσης των κοινωνικών ζητημάτων μέσω των πολεοδομικών και χωροταξικών παρεμβάσεων εντός του καπιταλιστικού συστήματος. Όπως περιέγραψε και ο Ένγκελς με αφορμή τις πολεοδομικές παρεμβάσεις της εποχής του, οι πιο άθλιες συνοικίες *«δεν εξαφανίζονται αλλά μόνον αλλάζουν θέση! Η ίδια οικονομική ανάγκη που τις δημιούργησε στο πρώτο μέρος, τις δημιουργεί και στο δεύτερο»*³. Γι' αυτό η οποιαδήποτε λύση θα είναι πρόσκαιρη και αργά ή γρήγορα τα ζητήματα θα αναπαραχθούν εκ νέου.

Αξίζει εδώ να επαναλάβουμε τη φράση του Ένγκελς για το θέμα της κατοίκησης, που θεωρούμε ότι συμπυκνώνει το συμπέρασμα όλης της εργασίας και που απαντά στους βασικούς μας προβληματισμούς: *«Δεν είναι η λύση του ζητήματος της κατοικίας που λύνει ταυτόχρονα και το κοινωνικό ζήτημα, αλλά αντίθετα πρώτα η λύση του κοινωνικού ζητήματος, η κατάργηση του κεφαλαιοκρατικού τρόπου παραγωγής, κάνει σύγχρονα δυνατή τη λύση του ζητήματος της κατοικίας»*⁴. Η φιλοσοφία της αντιμετώπισης των χωρικών ζητημάτων ακολουθεί τη μαρξιστική αντίληψη για το πώς δίνεται διεξόδος στο σύνολο των προβλημάτων του προλεταριάτου.

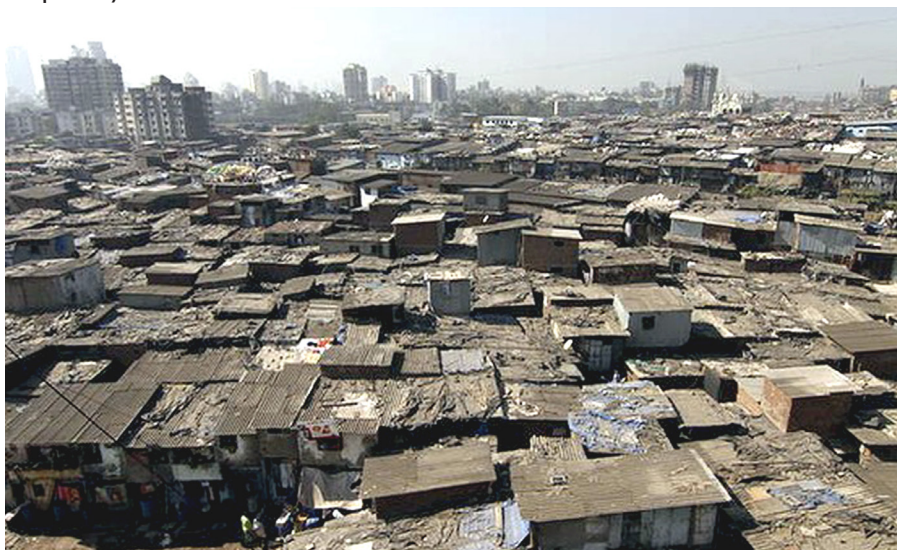
---

3 . Φρ. Ένγκελς: Το Ζήτημα της Κατοικίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή- 2012, σελ. 110

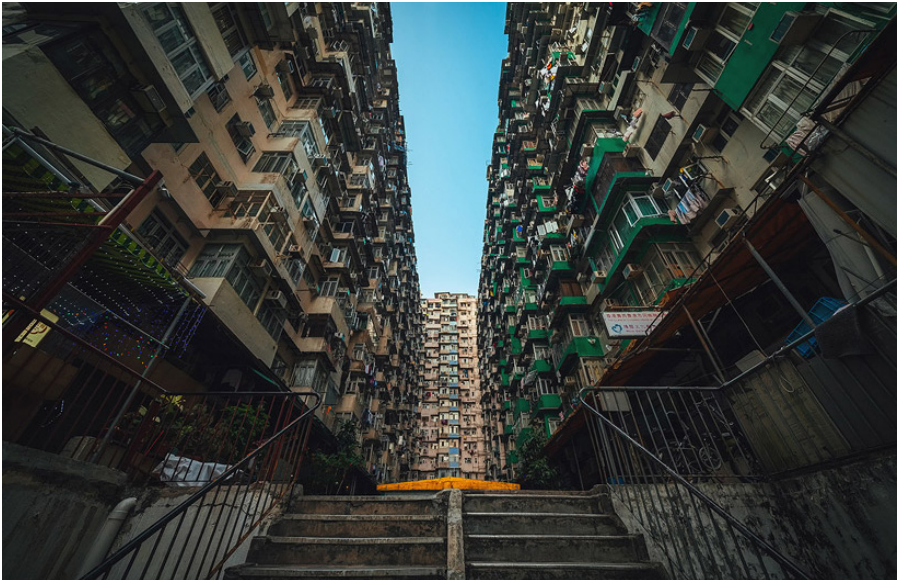
4. ο.π. σελ. 76

Με άλλα λόγια, ακόμα και αν δοθεί λύση σε κάποιο από τα προβλήματα του προλεταριάτου της πόλης, όπως είναι αυτό της κατοίκησης, δεν σημαίνει πως θα απαλλαγεί και από τη γενεσιουργό αιτία τους, τον εκμεταλλευτικό τρόπο παραγωγής. Ακόμα και αν σχεδιαστούν τα ωραιότερα πάρκα οι άστεγοι θα συνεχίσουν να κοιμούνται στα παγκάκια. Και αυτή η πραγματικότητα είναι προϊόν του καπιταλισμού.

Μια ματιά στο σήμερα δείχνει ότι οι αντιθέσεις δεν έχουν ξεπεραστεί. Ας πάρουμε ενδεικτικά την κατάσταση στις σύγχρονες μεγαλουπόλεις: σε αυτές υπάρχουν τουλάχιστον 100 εκατομμύρια άστεγοι, ενώ το 22% του παγκόσμιου πληθυσμού ζει δίχως επαρκή στέγη. Όλοι ξέρουμε για τις φαβέλες της γοργά αναπτυσσόμενης Βραζιλίας και τα γκέτο μεταναστών που υπάρχουν σε κάθε μητρόπολη του καπιταλισμού. Αντίστοιχα στην Ελλάδα σήμερα υπάρχουν 20.000 άστεγοι και ταυτόχρονα 250.000 νεόκτιστες κατοικίες που παραμένουν απούλητες. Είναι απολύτως σαφές ότι το πρόβλημα στο παράδειγμα της κατοικίας, αλλά και γενικότερα στη διευρυμένη ικανοποίηση των κοινωνικών αναγκών είναι οι καπιταλιστικές σχέσεις παραγωγής. Όλα αυτά τη στιγμή που οι παραγωγικές δυνατότητες της εργασίας του ανθρώπου, της εργατικής τάξης, είναι πολλαπλάσιες από την περίοδο που γράφει ο Ένγκελς.

Παραγκούπολη στο Μυμбай της Ινδίας

Εργατικές κατοικίες στο Χονγκ-Κονγκ, Peter Stewart

Είναι απαραίτητος ένας νέος τρόπος οργάνωσης της κοινωνίας και της παραγωγής. Συμμεριζόμαστε την άποψη των κλασικών ότι όχι μόνο δεν είναι δυνατή η επιστροφή σε μια προκαπιταλιστική κατάσταση «μετριότητας», αλλά και ότι ο καπιταλισμός έχει ήδη δημιουργήσει τις υλικές προϋποθέσεις για το πέρασμα σε ένα ανώτερο στάδιο της κοινωνίας, τον σοσιαλισμό- κομμουνισμό. Στο νέο αυτό σύστημα η γη και τα συγκεντρωμένα μέσα παραγωγής αποτελούν κοινωνική ιδιοκτησία και η παραγωγή αναπτύσσεται με κεντρικό επιστημονικό σχεδιασμό και εργατικό έλεγχο, με κίνητρο τη διευρυνόμενη ικανοποίηση των λαϊκών αναγκών. Κάτω από αυτές τις προϋποθέσεις ο χωροταξικός σχεδιασμός αντανακλά τις νέες, μη εκμεταλλευτικές σχέσεις παραγωγής, αποτελεί τη «χωρική έκφραση» του οικονομικού κεντρικού σχεδίου προς όφελος των αναγκών του συνόλου. Έτσι μπορούν να εκπληρωθούν στόχοι, που ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής αδυνατεί να πραγματοποιήσει, όπως η ισόρροπη ανάπτυξη των κλάδων της οικονομίας και των περιοχών της χώρας, η προστασία του φυσικού περιβάλλοντος, η ορθολογική αξιοποίηση του ορυκτού πλούτου. Ταυτόχρονα γίνεται δυνατή η αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου του

συνόλου των εργαζομένων, αφού ο κομμουνιστικός τρόπος παραγωγής μπορεί να ικανοποιήσει τις ανάγκες σε κατοικία, έργα υποδομής και μεταφορών, εγκαταστάσεις άθλησης, ψυχαγωγίας, κοινωνικού τουρισμού.

Η εργατική τάξη έχει πλέον αποκομίσει μία πρώτη εμπειρία από την οικοδόμηση του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ, όπου οι επιστήμες, μέσα σε αυτές η αρχιτεκτονική και η πολεοδομία, έπαψαν να ορίζονται από τις ανάγκες κερδοφορίας του κεφαλαίου. Έτσι απελευθερώθηκαν νέες δυνατότητες που μέχρι πριν δεν μπορούσαν να προσεγγιστούν. Το νέο περιεχόμενο που αποκτούν η αρχιτεκτονική και η πολεοδομία στη σοσιαλιστική κοινωνία αποδίδεται εύστοχα από τα λόγια του Κοπ: *«Η αρχιτεκτονική των χρόνων του είκοσι ήταν νέα όχι μόνο γιατί οι μορφές της ήταν καινούριες, όχι μόνο γιατί χρησιμοποιούσε καινούριες τεχνικές αλλά κυρίως γιατί είχε ένα εντελώς νέο περιεχόμενο, γιατί ήταν αναπόσπαστο τμήμα του πολυσύνθετου σοσιαλιστικού σχεδίου για τη μεταμόρφωση ολόκληρης της κοινωνίας. Είναι θεμιτό λοιπόν να πιστεύει κανείς, και σήμερα, πως θ' ανακαλύψει νέες άγνωστες μορφολογικές σχέσεις, ούτε μέσα από τη χρήση των τελευταίων ευρημάτων της τεχνολογίας. Μια αρχιτεκτονική αληθινά νέα δεν θα προκύψει παρά μόνο με τη σύλληψη ενός καινούριου κοινωνικού μοντέλου για το οποίο οι αρχιτέκτονες και οι πολεοδόμοι θα φανταστούν το κατάλληλο νέο περιβάλλον»⁵.*

Όλα τα παραπάνω μας φέρνουν στο νου το γνωστό ερώτημα του Le Corbusier *«αρχιτεκτονική ή επανάσταση»⁶*. Ο Le Corbusier πίστευε ότι η επανάσταση μπορεί να αποφευχθεί. Ο Μαρξ και ο Ένγκελς, όμως, είχαν ήδη αποδείξει μισό αιώνα νωρίτερα πως η απάντηση είναι διαφορετική..

---

5. Α. Κοπ: Πόλη και Επανάσταση, εκδ. Νέα Σύνορα- 1976, σελ. 29

6. Ο Le Corbusier στο βιβλίο του «για μια αρχιτεκτονική», που εκδόθηκε το 1923, θέτει το ερώτημα «αρχιτεκτονική ή επανάσταση» (εκδ. Εκρεμμές-2005)

Βόρειο Γιορκσάιρ, παρακμή της αγγλικής υπαίθρου, τέλη του 19ου αιώνα

Νέα Υόρκη, αυλή στην Park Avenue, αρχές 20ου αιώνα

Στην εργασία αυτή επιχειρείται να διερευνηθούν τα ζητήματα πόλης, υπαίθρου και κατοίκησης μέσα από το έργο των κλασικών του μαρξισμού, των: Καρλ Μαρξ (1818- 1883), Φρίντριχ Ένγκελς (1820- 1895) και Βλαντιμίρ Ι. Λένιν (1870-1924). Η μαρξιστική σκέψη, ενώ εν γένει χαρακτηρίζεται ως οικονομικού τύπου σκέψη, στην πραγματικότητα αποτελεί μια ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία που διέπει το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας, γι' αυτό στο έργο τους συναντάμε πολυάριθμες αναφορές σε χωρικά ζητήματα.

Αρχικά μελετάμε μέσα από το Κεφάλαιο του Μαρξ τη διαδικασία περάσματος από τη φεουδαρχία στον καπιταλισμό, δηλαδή την πρωταρχική συσσώρευση του κεφαλαίου. Η περίοδος αυτή μας ενδιαφέρει διότι συνδέεται με ριζικές αλλαγές τόσο στην ύπαιθρο, όσο και στην πόλη, οι οποίες καταδεικνύουν την άμεση εξάρτηση του χώρου από τον εκάστοτε τρόπο παραγωγής. Βάση αυτής της διαδικασίας ήταν η βίαιη απαλλοτρίωση του ατομικού παραγωγού της υπαίθρου από τη γη του και η συγκέντρωσή της σε λίγα χέρια κάτω από το θεσμό της σύγχρονης ατομικής ιδιοκτησίας. Οι απαλλοτριωμένοι αγρότες είναι η μάζα που θα οδηγηθεί στις πόλεις και θα σχηματίσει το προλεταριάτο. Συντελείται η πρωταρχική αστικοποίηση. Η καίρια ώθηση, όμως, για την ανάπτυξη της βιομηχανικής παραγωγής δόθηκε με την ανακάλυψη του Νέου Κόσμου. Έτσι διαμορφώθηκε το καπιταλιστικό σύστημα και μαζί με αυτό και οι όροι της ανατροπής του.

Η διαδικασία της πρωταρχικής συσσώρευσης μας έδειξε ότι η ανάπτυξη της πόλης προϋπέθετε την παρακμή της υπαίθρου. Ως απόρροια του καταμερισμού της εργασίας ανάμεσα σε πνευματική στην πόλη και χειρωνακτική στην ύπαιθρο διαμορφώθηκε η αντίθεση πόλης- υπαίθρου. Κατά τους Μαρξ και Ένγκελς το ξεπέραςμα αυτών των αντιθέσεων δεν μπορεί να γίνει στα όρια του καπιταλιστικού συστήματος. Απαιτεί έναν άλλο τρόπο παραγωγής, μία κομμουνιστική οργάνωση της κοινωνίας, όπου ο καπιταλιστικός καταμερισμός της εργασίας θα αντικατασταθεί με έναν ισομερή καταμερισμό της παραγωγής σε όλη τη χώρα. Συνεπώς, θα γίνει δυνατή η

συγχώνευση της πόλης και της υπαίθρου και ο παραμερισμός των μεγαλουπόλεων.

Η επίλυση της αντίθεσης πόλης- χωριού απασχόλησε μεταγενέστερα και τον Λένιν κατά την περίοδο της σοσιαλιστικής οικοδόμησης στην ΕΣΣΔ. Χαρακτήριζε την αντίθεση ανάμεσα στην πόλη και στο χωριό ως μια από τις πιο βαθιές αιτίες της οικονομικής και πολιτιστικής καθυστέρησης του χωριού και θεωρούσε, όπως προγενέστερα ο Μαρξ και ο Ένγκελς, ότι η εξάλειψή της είναι «ένα από τα ζωτικά καθήκοντα της οικοδόμησης του κομμουνισμού». Η κοινωνικοποίηση της γης, η κολεκτιβοποίηση της αγροτικής παραγωγής και η πολιτιστική επανάσταση στην ύπαιθρο ήταν τα πρώτα βήματα για την επίλυσή της.

Έπειτα από το έργο του Λένιν για τον «Ιμπεριαλισμό» εξηγούμε πώς η εξέλιξη του καπιταλισμού στο μονοπωλιακό του στάδιο όχι μόνο δεν επιλύει την αντίθεση πόλης- υπαίθρου, αλλά οξύνει και διευρύνει τις οικονομικές και χωρικές αντιθέσεις σε παγκόσμιο επίπεδο, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το αποικιακό σύστημα. Επιπλέον, βλέπουμε πως ο ρόλος των μονοπωλίων επεκτείνεται σε κάθε πεδίο της ανθρώπινης δραστηριότητας και κατευθύνει τον πολεοδομικό και χωροταξικό σχεδιασμό ώστε να εξυπηρετούνται οι ανάγκες της καπιταλιστικής κερδοφορίας.

Στη δεύτερη ενότητα της εργασίας επικεντρωνόμαστε στη βιομηχανική πόλη και ιδιαίτερα στην προβληματική της όσον αφορά την εργατική τάξη. Τα κείμενα του Ένγκελς για την «κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία» αναδεικνύουν πως τα φαινόμενα που παρατηρούνται στις πόλεις, όπως η φτώχεια των εργαζόμενων τάξεων, η περιβαλλοντική εξαθλίωση και η κοινωνική γκετοποίηση είναι απότοκα του καπιταλισμού. Παρόλα αυτά, ο Ένγκελς αναγνωρίζει τον προοδευτικό ρόλο της πόλης, καθώς μόνο με τη συγκέντρωση των παραγωγικών δυνάμεων που λαμβάνει χώρα σε αυτές καλλιεργείται η ταξική συνείδηση του προλεταριάτου. Συμπληρώνουμε τη μελέτη της πόλης με την ανάλυση της γαιοπροσόδου από τον Μαρξ. Η γαιοπρόσοδος αποτελεί το οικονομικό εργαλείο για την ερμηνεία χωροταξικών επιλογών και της ταξικής διαίρεσης της πόλης.

Τέλος, αναλύοντας το «Ζήτημα της κατοικίας» του Ένγκελς διαπιστώνουμε τα όρια που θέτει το καπιταλιστικό

σύστημα τόσο στην ικανοποίηση των αναγκών της εργατικής τάξης για στέγη όσο και γενικότερα στη βελτίωση των συνθηκών διαβίωσής της στην πόλη. Η επίλυσή τους συνδέεται άμεσα με το ξεπέραςμα της αντίθεσης πόλης- υπαίθρου. Επομένως εδώ καταλήγουμε στην ουσία της μαρξιστικής σκέψης, στην αναγκαιότητα της συντριβής του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και στην αντικατάστασή του από την κομμουνιστική κοινωνία.

- Κ. Μαρξ- Φρ. Έγκελς: Μανιφέστο του Κομμουνιστικού Κόμματος, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Φρ. Έγκελς: Ο Λουδοβίκος Φόιερμπαχ και το τέλος της κλασικής γερμανικής φιλοσοφίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Φρ. Έγκελς: Αντί- Ντίρινγκ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Ανρί Λεφεβρ: Μαρξισμός και πόλη, εκδ. Οδυσσέας
- Φρ. Έγκελς: Η εξέλιξη του σοσιαλισμού από την ουτοπία στην επιστήμη, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Φρ. Έγκελς: Η κατάσταση της εργατικής τάξης στην Αγγλία (Τόμος 1ος και 2ος), εκδ. Δημιουργία
- Κ. Μαρξ: Το Κεφάλαιο (Τόμος 1ος και 2ος), εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Φρ. Έγκελς: Το ζήτημα της κατοικίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Κ. Μαρξ: Κριτική της Πολιτικής Οικονομίας, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Β.Ι. Λένιν: Ιμπεριαλισμός, ανώτατο στάδιο του καπιταλισμού, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Β.Ι. Λένιν: για την πολιτιστική Επανάσταση, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Β.Ι. Λένιν: για τον Μαρξ και το μαρξισμό, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Β.Ι. Λένιν: Άπαντα τόμος 19, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Ι.Β. Στάλιν: Άπαντα Τόμος 10, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Ι.Β. Στάλιν: Οικονομικά προβλήματα του σοσιαλισμού στην ΕΣΣΔ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Μ. Μπούκτσιν: Τα όρια της πόλης, εκδ. Ελεύθερος Τύπος
- Α. Κοπ: Πόλη και Επανάσταση, εκδ. Νέα Σύνορα Α. Λιβάνης
- Πολιτική Οικονομία του Καπιταλισμού, εγχειρίδιο-Ινστιτούτο Οικονομικών Επιστημών της ΕΣΣΔ, εκδ. Σύγχρονη Εποχή
- Ντ. Βαΐου- Κ. Χατζημιχάλης: Ο χώρος στην αριστερή σκέψη, εκδ. Ινστιτούτο Ν. Πουλαντζάς/ νήσος
- Leonardo Benevolo: Η πόλη στην Ευρώπη, εκδ. Ελληνικά Γράμματα
- Δ. Καρύδης: Τα επτά βιβλία της Πολεοδομίας, εκδ. Παπασωτηρίου

Διαλέξεις

-Τα φτερά μιας μεγάλης αρχιτεκτονικής Ε.Σ.Σ.Δ. (1917-1930),

Ομάδα εργασίας: Ζώη Ευρυδίκη, Επιβλέπων: Γ. Πατρίκιος

Διδακτορικές Διατριβές

-Αστική ανάπτυξη και κατασκευαστικές επιχειρήσεις 1980-1995, Μπάρζα Όλγα

Άρθρα

-Γ. Πατρίκιος, Θεωρητικές προσεγγίσεις της Πολιτικής Οικολογίας και το ζήτημα του χώρου, Κείμενο Προβληματισμού

-Ριζοσπάστης 24-25/3/2012: Η Παρισινή Κομμούνα

-Ριζοσπάστης 16/12/2007: 90 χρόνια Οχτωβριανή Επανάσταση, Σοσιαλισμός και συνεταιριστικοποίηση στην αγροτική οικονομία

-Ριζοσπάστης 25/1/2009: Σχέσεις εξάρτησης ή σχέσεις αλληλεξάρτησης;

-Κομμουνιστική Επιθεώρηση 2012/ τεύχος 4-5: βιβλιοπαρουσίαση «για το Ζήτημα της κατοικίας»

-Ριζοσπάστης 5/12/2012: Φρίντριχ Ένγκελς

Ιστοσελίδες

<http://www.rizospastis.gr/story.do?id=4526513&publDate=4/5/2008>

http://en.wikipedia.org/wiki/How_the_Other_Half_Lives

<http://xroads.virginia.edu/~MA01/Davis/photography/riis/riis.html>

Η μαρξιστική σκέψη, ενώ εν γένει χαρακτηρίζεται ως οικονομικού τύπου σκέψη, στην πραγματικότητα αποτελεί μια ολοκληρωμένη κοσμοθεωρία που διέπει το σύνολο της ανθρώπινης δραστηριότητας. Για το λόγο αυτό δεν είναι παράδοξο ότι το έργο των κλασικών, παρ' όλο που δεν είναι πολεοδομικό ή αρχιτεκτονικό, εμπεριέχει πολυάριθμες αναφορές σε χωρικά ζητήματα, όπως είναι αυτά της πόλης, της υπαίθρου και της κατοίκησης. Θεωρούμε θεμιτό να προσεγγίσουμε τα ζητήματα αυτά μέσα από το μαρξιστικό έργο, καθώς αυτό φωτίζει τους κοινωνικούς και οικονομικούς όρους που διαμορφώνουν το χώρο και τις αντιθέσεις μέσα σε αυτόν και επιπλέον υποδεικνύει τη λύση τους. Τα κείμενα που μελετάμε, αν και γράφτηκαν στο 19ο και στις αρχές του 20ου αιώνα δεν αφορούν μόνο την εποχή τους, αλλά εμπεριέχουν αλήθειες και απαντήσεις σε σύγχρονα ερωτήματα.